

82.3(2Кч)

Б 18

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ
БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ

СОВЕТБЕК БАЙГАЗИЕВ

АЯЛЗАТТЫН ТУНУГУ, АК
ЖООЛУКТУН УЛУГУ КАНЫКЕЙ-
АЛА-ТООЛУК КЫЗДАРДЫН
РУХАНИЙ – АДЕПТИК МАЯГЫ

Бишкек 2016

82.3(2Кч)
Б 18

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ
БЕРУУ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРУУ АКАДЕМИЯСЫ

Советбек Байгазиев

АЯЛЗАТТЫН ТУНУГУ, АК ЖООЛУКТУН
УЛУГУ КАНЫКЕЙ-АЛА-ТООЛУК КЫЗДАР-
ДЫН РУХАНИЙ – АДЕПТИК МАЯГЫ

Окуу-тарбия куралы

У/ЗМ2
«КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ»
НАРЫН МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
ИЛИМИЙ
КИТЕПКАНА
ИНВ № 42701/4

Бишкек 2016

Улуу Манас атанын нарк-нускаларын жайылткан Жогорку Кеңештин депутатына ыраазычылык!

Жумгалдан чыккан кыргыздын мекенчил уулу, Жогорку Кеңештин депутаты, КСДП партиясынын өкүлү Абтандил Кулбаракоев элдин турмуштук көйгөйлөрүн чечүү, калайык-калкынын жеңилин жерден, оорун колдон алып, өйдөдө өбөк, ылдыйда желөк болгон гумандуулугу, күжүрмөндүүлүгү, жоомарттыгы менен айырмаланып, журтунун алкоосуна татып, ак батасын алып келген инсан. Элге жасаган башка жүздөгөн жакшылыктарын айтпаган күндө да, бир эле өз каражатынан 10 миллион сомго Кызарт айлына 25 орундуу төрөт үйүн салдырып бергени эмне деген айкөлдүк. Үстүбүздөгү жылдын январь айында Жумгал районунда депутат А.Кулбаракоевдун демөөрчүлүгү жана демилгеси менен Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн 25 жылдыгына карата республикалык алкактагы хоккей мелдешин уюштурулуп өткөрүлдү. Бул спорт дүйнөсү үчүн өзүнчө эле бир жаңылык болду. Абтандил

мырза илимди, маданиятты, адабиятты колдоосун да улантып, Президент А.Атамбаев жарыялаган «Тарых жана маданият» жылында улуу «Манас» эпосунун руханий-адептик нарк-дөөлөттөрүн, мекенчилдик, патриоттук баалуулуктарын жайылтуу максатында, ушул «Аялзаттын тунугу, ак жоолуктун улугу Каныкей –Ала-Тоолук кыздардын руханий-адептик маягы» аттуу китепти да өз

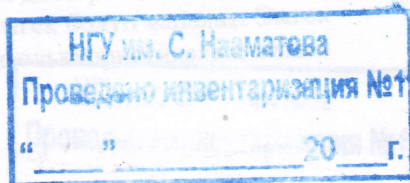
демөөрчүлүгү, демилгеси менен чыгарып, таалим-тарбия муктаждыгы үчүн Теңир Тоо элине белек иретинде, Нарын областынын бардык мектептеринин жана айылдарынын китепканаларына акысыз таратып отурат. Бул китеп патриоттук тарбиянын куралы катары 2016-жылы КРдин Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан мектептерге сунушталган эле.

Биз идеалды чоочун жактардан издөөгө, башкалардын кумирлерин механикалык түрдө ээрчүүгө, бөлөк үлгүлөргө көзүбүздү жумуп алып сыйынууга тийиш эмеспиз. Өрнөк кыла турган, нравалык идеал катары, маяк катары тутуна турган ак жаркын улуу үлгүлөр өзүбүздүн улуттук коломтобузда жылдыздай жанып турат. Ошондой маяк-жылдыздардын бири – аялзаттын тунугу, ак жоолуктун улугу Каныкей.

Терең ыраазылык билдирүү менен элдик депутат Абтандил мырзага өзүңүздү ар дайым Манас Ата жана калк энеси Каныкей колдоп жүрсүн демекпис.

С. Байгазиев

филология илимдеринин доктору, профессор, КРдин билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер, КРдин илим жана техника жагындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Ч.Айтматов атындагы мамлекеттик жааштар сыйлыгынын, эл аралык «Руханият» сыйлыгынын ээси, Кыргыз педагогика академиясынын, Манас академиясынын академиги, Нарын, Талас областтарынын ардактуу атуулу.

УДК 37.0

ББК 74.00

Б 18

**Кыргыз билим берүү академиясынын окумуштуулар кенешинин
басмага сунуш кылган**

Рецензенттер:

Муратов А. – педагогика илимдеринин доктору

Бектур Исаков – Кыргыз Республикасынын Эл мугалими

Б 18 Байгазиев Советбек.

**Аялзаттын тунугу, ак жоолуктун улугу Каныкей-Ала-Тоолук кыздардын
руханий – адептик маягы**

ISBN 978-9967-08-566-4

Профессор Советбек Байгазиевдин бул китеби Кыргыз Республикасынын Билим жана илим министрлиги 2014-жылы бекиткен “Мектеп окуучуларын жана жаштарды тарбиялоо концепциясын” орто мектептерде ишке ашыруунун шарттарында окутуу жана таалим-тарбия иштерине, мугалимдерге, тарбиячыларга, класс жетекчилерге, “Адеп”, “Адабият” сабактарына, класстык сааттарга көмөкчү курал катары сунушталат. Автордун бул эмгегинде Айкөл Манастын жары, калк энеси Каныкейдин руханий, адептик-ыймандык жана патриоттук улуу сабактары, кайталангыз ак жаркын касиеттери эпостун сюжетинен алынган кеңири мисалдардын негизинде далилдүү жана терең ачылып берилет.

Китеп ошондой эле, жогорку жана атайын орто окуу жайларынын окутуучуларына, студенттерине, ата-энелерге, билим берүү мекемелеринин жетекчилерине жана кызматкерлерине арналат.

Б 4303000000-15 УДК 37.0

ISBN 978-9967-08-566-4 ББК 74.00

© Байгазиев С., 2016

КЫСКАЧА КИРИШ СӨЗ

Каныкейдин образы өзүнүн өзөгүндө көтөрүп турган улуу ойлору жагынан да, манасчылар тарабынан кооздолуп көркөм иштелиши жагынан да, «Манас» эпосунун идеялык-эстетикалык парасатын бийикке көкөлөтүп, көтөрүп турган борбордук образдардын бири. Ал трилогиянын («Манас», «Семетей», «Сейтек») үч бөлүмүндө тең катышат. Анын образы дүйнөлүк көркөм сөз өнөрүнүн классикалык образдарынын деңгээлинде турат десек, эч жаңылышпас элек.

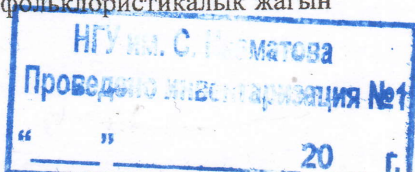
Каныкейдин образын көрөсөндүү кылып көкөлөтүп турган касиеттердин эң негизгилеринин бири - бул анын Манас баатыр менен кошо калк тагдырын тең бөлүшкөндүгү, өзүнүн сүйгөнү менен кошо ак калпак калктын түйшүгүн, кайгы-муңун, азаптозугун тең көтөргөндүгү. Манас өлгөндөн кийин да элдин кызыкчылыгы, журттун келечеги үчүн кара башын сайып, турмуштун ызгаарларына жана бороондоруна көкүрөгүн тосуп, антка, шертке акыр-аягына чейин бекем тургандыгы, тагдырдын катаал соккуларын каармандык менен жеңип чыккандыгы.

«Зайыпзаттын пашаасы, кең көйнөктүн тазасы, кара сурдун сулуусу, адамзаттын нурдуусу» Каныкей энебиз сөздүн терең маанисиндеги чыныгы адеп-ахлак өрнөгү, чолпон жылдыздай жаркыраган таалим-тарбия маягы.

Буга чейин “Манас” үч илтигиндеги Каныкейдин образы, анын идеялык мааниси, адеп-ахлактык мазмуну, руханий-патриоттук дөөлөттөрү жөнүндө айрым изилдөөлөрдө, илимий-популярдуу очерктерде, энциклопедияларда, окуу китептеринде, публицистикалык эмгектерде, газеталык-журналдык макалаларда негизинен жалпыланган түрдө, эпизоддук мүнөздө, жалпы ой жүгүртүү, обзор, кыска жана нуска мүнөздөмөлөр шекилинде жазылып, айтылып келди.

Калим Рахматуллиндин “улуу патриот, укмуштуу Манас” китебинде (1942), жана З.Бектенов менен Т.Байжиевдин 1949-жылы жарык көргөн “Кыргыз адабияты” окуу китебинде Каныкейдин образына алгач жолу жалпыланган түрдө мүнөздөмөлөр берилген. Айтылуу манастануучу Самар Мусаевдин калеминен Каныкейдин образынын элдүүлүк маселесине арналган диссертация жаралган.

Биздин бул китебиз өз алдынча эмгек болуп саналат. Эмгек маселенин таза академиялык мүнөздөгү фольклористикалык жагын

объект кылып алган жок. Биз муну фольклорчу-адистердин үлүшүнө калтырдык. Биз “Манас” эпопеясынын ар кайсы мезгилдерде китеп болуп жарыкка чыккан ар түрдүү варианттарына негизденип, эпостун текстинен алынган кеңири жана бай мисалдарга таянып, Каныкейдин образын этикалык өнүткөн туруп, кенен-чонон талдоого, чечмелөөгө, ошондой эле, элдин сүйүктүү каарманынын рухий зор масштабын жана универсалдык маани-маңызын ачып берүүгө умтулдук. Каныкей эмне үчүн “Калк энеси” деген бийик наамга арзыган? Ал кандай адамдык сапаттарга жана өнөргө эгедер? Кайсы касиеттери үчүн ал “кең көйнөктүн тазасы, зайыпзаттын паашасы” деп аталган. Каныкейдин Манас баатырга болгон улуу махабаты эмнеден көрүнөт? Ал Манастын жана Манастын мамлекетинин тагдырында кандайча роль ойногон? Ата журтуна кандай кызмат кылган? Айкөл Манас атабыздын жары кандай адамдык драмаларды, трагедияны жана каарман күрөштөрдү баштан кечирген? Башкача айтканда, Каныкейдин образынын эпопеяда көтөрүп жүргөн руханий, адептик-ыймандык, патриоттук-философиялык дөөлөттөрү кайсылар? Анын образы бүгүнкү муундарга кандай насыяттарды, кандай нравалык сабактарды, адеп-ахлак өрнөктөрүн тартуулайт? Образдын биз үчүн тарбиялык мааниси эмнеде? XXI-кылымдын кыз-келиндерине Каныкей кай жагынан үлгү боло алат?

Биздин бул эмгегибиз дал ушундай бүгүнкү күн үчүн орчундуу мааниси бар суроолорго жооп берүүнү көздөйт. Эпостун сюжеттик фактурасына таянып, Каныкейдин образын этикалык аспектиден алгач жолу өзүнчө аналитикалык талдоого алууну жана чечмелөөнү милдетибиз деп эсептедик.

Биз идеалды чоочун жактардан издөөгө, башкалардын кумирлерин механикалык түрдө ээрчүүгө, бөлөк үлгүлөргө көзүбүздү жумуп алып сыйынууга тийиш эмеспиз. Өрнөк кыла турган, нравалык идеал катары, маяк катары тутуна турган ак жаркын улуу үлгүлөр өзүбүздүн улуттук коломтобузда жылдыздай жанып турат. Ошондой маяк-жылдыздардын бири – аялзаттын тунугу, ак жоолуктун улугу Каныкей.

БИРИНЧИ БӨЛҮМ: “Кең көйнөктүн таазы, зайыпзаттын пашаасы”

§ 1. Каныкей менен Манастын алгачкы арзуулары

Адам баласына ар дайым булактай тереңден оргуп чыгып, ашып-ташкан кубат-дем, чаалыкпаган кайрат берип, шыктандырып, өргө айдап турган бир күч болот. Эгер андай ичтен тирек болуп турган күч болбосо, адамдын дайым эле оттой жанып, «жалбырттап күйүп» турушу кыйын.

Каныкейдин жан дүйнөсүндө дал ошондой түпкүрдөн булак болуп оргуган, от болуп жалбырттап күйгөн, ич жактан түгөнгүс дем, шык, тоодой кубат тартуулап турган улуу нерсе бар. Ал күч Каныкейдин айкөл Манаска болгон жалындаган махабаты дээр элек. Каныкейдин күчү анын махабатында.

Бирок ал махабат кандайча башталган, кантип тутанган?

Башат жакка кайрылалы. Каныкейдин Темиркан падышанын кызы экендигин, теги мыкты ак сөөк тукумунан жаралган жан экендигин эске түшүрөлү. Төрөлгөнүнөн хан ордодо тарбияланган, бир жагынан кат тааныган билимдүү, назик, сулуу бийкеч, экинчи жагынан кичинесинен эмгекке бышыккан, аялзаты жасай турган түркүн тиричилик өнөрлөрүнө үйрөнгөн, а түгүл жоокердик өнөргө да машыккан кайраттуу, намыскөй баатыр кыз («Темиркан кызы Каныкей, баатыр бейбак болучу»). Буга мисал катары анын Букарда Эр Чубак менен тайманбай беттешкен эрөөлүн келтирсек болот. Каныкей эпосто айтылгандай, «улама бар илимдүү, улуктары билимдүү» Букар шаарында өскөн, кругозору, акыл-эси кең, өзүнчө бир рух аристократкасы десек болот.

Каныкейдин кыз чагындагы келбет-көрүнүшү манасчы тарабынан мындайча сүрөттөлөт:

Көлөңдөй чачы төгүлүп,

Короздой мойну көрүнүп,

Санирабига кыз экен,

Сап сулуунун өзү экен.

Жыла сүйлөп, шыңк этип,
Акыл толгон кез экен.

Он Алты жарым жашы бар,

Олоңдой кара чачы бар,

Сары алтындан түймөдөй.

Келишкен кара кашы бар.

Жөнөкөй кийим кийинип,

Ботодой бели ийилип,
Чийдей кашы чийилип,
Жазы маңдай, кара көз,
Жатык тилдүү, ширин сөз.
Аркасы кайкы, аркар төш,
Ай чырайлуу, бото көз,
Кызыл жүзү нурданган,
Кымча бели буралган...

Кандай керемет чеберчилик менен тартылган ажайып бейне. Не деген поэтикалуулук! Саптардан кадимкидей тирүү адамдын жандуу элеси көз алдыга тартылып турат. Бул ажайып көркөм сүрөттөгү гүлдөй буралган бийкечке күйөө болчу баатыр кандай бактылуу деп суктанбай коё албайсын.

Каныкейдин махабат идеалы да башка. Падыша атасынын төрүндө эркелеп бактылуу өсүп жаткан Санирабига кыз (Каныкей кийинки аты) ар бир бойго жеткен бийкеч сыяктуу эле, келечектеги өзүнүн өмүрлүк жары жөнүндө ичинен тымызын кыялданат. Санирабига өз баркын билген кыз. Ошондуктан болочоктогу күйөөсү да, өзүнө теңдеш, өзгөчө жан болушун каалайт. Чубак менен беттешкен окуяда Манасты обочодон сынап карап көрүп: **«Күйөө кылсам төрөнү, күптүүнү жазар шер экен»** дегенинен улам Каныкейдин мурдатан эле өзүнүн баркына жетээр, нарк-насили бийик эр-азаматты ичинен ойлоп, өзүнүн руханий ич күптүүсүн, сагынычын жазууга жөндөмдүү күйөөнүн идеалын тымызын издеп, өмүрлүк жолдош жөнүндө бийик чен-өлчөмдөр менен жашап жүргөндүгү билинет.

А түгүл, Каныкей, өзүнүн боштондук согуштары менен бүткүл Түркстан, Орто Азия аймагына дүңгүрөп аты угулган ак калпак кыргыздын арстан уулу Манастын даңкын алыстан угуп, ошондой баатырга жар болсом деп кыялданып да келген экен. Буга анын ошол Манасты биринчи көргөндөгү ичинен айткан монологу күбө:

«Манастын Манас экенин,
Мен баштатан угуп билгемин.
Манастыгы чын болсо,
Атайын издеп келер - деп,
Жараткандын өзүнөн,
Мен кургур, ошону тилеп жүргөмүн».

Ошентип, Чубак менен беттешкен окуяда, алгач көргөндө, Манас сынына толуп, тилегени ордуна чыгып, Каныкей «жогун тапкан эмедей» «жоодурап күлүп», баатырга суктана карайт да, «жолумдан тосуп келди деп, байкаса уят болор деп», баатыр жериме келди, эми Темиркандын ордосуна кайрылбай койбос деген үмүттө каракашка аргымагына камчы уруп, артына кайтып кетет (Саякбайдын варианты).

Жусуп Мамайдын вариантында Маңгыттарга жортуул жасаган Манасты Каныкей капыстан эшигинин алдынан кезиктирип калат. Ушул күтүүсүз жолугушуу жөнүндө кытайлык Манас изилдөөчү Лиуфажун минтип жазат: «Каныкейдин келишкен келбети Манастын жүрөгүнүн түпкүрүндө туу болуп орнойт. Ал эми кабылан Манастын кызыл чырай нур бети, өзүнө куп жарашкан баатырдык салабаты Каныкейде элестенет. Алар бир жолугушуп эле сүйүшүп калат. Каныкей кабылан Манаска кусадар болуп сагынат. Ал бир кол жоолукту кылдаттык менен тордоп, ага өзүнүн белеги катары берет. Кырк жылы сууга салбаса, кир жукпас кылып болжогон кол жоолук анын кырк жыл болсо да кирдебей турган махабаты менен тордолгон» (Лиуфажун. Каныкей-таалайы татаал аялдын образы. – Китепте: «Манас» эпосу жөнүндө.- Бишкек, 1994, 32-бет.). Каныкей менен Манастын бири-бирине болгон арзуусу мына ушинтип башталган.

Күйөөлөп Букарага барган Манастын күтүүсүздөн ачууланып, шаарга жасаган чабуулун жана колукту менен жолугушуу учурундагы капыс кагылышууну кечиргендиги жана өмүрлүк жар болууга макулдугун бергени, хандын кызынын өз элин баатырдын карынан сактап калуу амалынан улам жасаган аргасыз кадамы эмес. Терең үңүлүп карай келгенде, Каныкейдин бул чечими анын Манаска болгон жүрөк түпкүрүндөгү эч жан билбеген арзуусунан, ашыктыгынан чыгып отурганы туюлуп турат. Кенен ойлоно билген даанышман кыз, Манастын Букарды буй кылган жосунуна азуусун айга жанган тоолук баатырдын алоолонгон күч-кубатынын чектен чыгып, көбүрүп-жабырышы катары көзүн жумуп койдү.

А чындыгында, Каныкей Манастын өзөгү тунук экендигин ичинде терең туюнат. Манастын Орто Азиядан Алооке баш болгон калмак-кытай баскынчыларын кубалап, өз ата-журтун жоодон бошотуп, элин эркиндикке чыгарып, «кулаалы жыйып куш кылган, курама жыйып журт кылган» патриоттук эрдигин, атуулдук айкөлдүгүн, чыныгы уулдук касиетин алыстан туруп жогору

баалап, көйөшкө баатырдын даңазасына суктанып келген. «Чарпышкандын баарына, чаркы жетер эр экен» деп, Каныкей түпкүлүгүндө Манастын Букарга да калка болоруна көзү жетип турат. Мына ошондуктан күйөөлөп келгенине карабай, тоолук баатырдын ачууга жөндирип, Букарга калайман түшүргөнүнө убактылуу басынып турса да, тереңиндеги, жан-жүрөгүндөгү арзуусуна баш ийип, Каныкей Манаска карап: «**Бактыма төрөм табылды, кара башым чын тартуу, баатырым сенин жолуңа**» - деп агынан жарылып берди.

Манастын өзүнө келсек, өз кезегинде мунун да болочокто ак никелүү зайыбы болчу ургаачыга койгон талап-ченеми, каалоо-тилеги жогору. Манастын колукту жөнүндөгү ою эпосто баатырдын өз сөзү менен мындайча берилет:

Мен биле турган кеп болсо,
Оймоктуудан узду алам,
Оюмда жүргөн кызды алам.
Керемети кеңди алам,
Акыл-эси ошонун,
Мени менен теңди алам.
Алты жылдык зыянды,
Биле турган кызды алам.
Акыл кошуп жанымда,
Жүрө турган кызды алам.
Жан жолдошко жаман сөз,
Айтпай турган кызды алам.
Жаман жерге жамаштап,
Жатпай турган кызды алам.
Бейбаштардын үйүнө,
Кирбей турган кызды алам.
Бейжайлык менен кесирди,
Билбей турган кызды алам.

Бул саптарды окуп гана эмес, анын ары тереңинде жаткан подтексте үңүлүп, көмүскөгө буккан мааниге баам салсак, Манас үчүн аял деген жайынча гана зайып, балдардын энеси, очоктун ээси, үйдүн куту эмес, эр азаматтын теңтайлаш шериги, акылгөй кеңешчиси, үйдүн гана эмес, эл-жердин да куту, эри менен кошо калкы менен тагдырлаш жан. Манастын бул оюнан биз көчмөн замандагы баатырдын, эл башкарган ажонун зайыпзатына койгон

бийик чен-өлчөмдөрүн жана жоокердин моралдык максимализмин көрүп турабыз.

Баатырдын ушундай жогорку чен-өлчөмүнө Каныкейдин туура келерин Манас өзү моюнга алат. Ал эл-журтунун алдында минтип сырын ачыкка чыгарат:

Ачыгын сөздүн сүйлөйүн,
О, журтум, тайсалдатып не кылам.
Чыны мен Каныкей алсам деп турам.
Тээтиги чоң Букардын Темиркан
Анын ылакап аты Каракан.
Каракандын кызы ошол,
Манасыңа жараган!

Көпчүлүк кеңеш курган жыйында Каныкейдин Манаска жарарын жана жарашарын көрөгөч, көсөм Бакай: «ургаачынын төрөсү, алып калсаң Каныкей, кырк чоронун энеси, ургаачынын ыктуусу, ак жоолуктун мыктысы, ал Каныкей турганда, санжыргалуу башынды, жер жүзүнө кан кылаар», - деп тастыктап чыгат.

Жакып Темиркандын алдына кулдук уруп барып Каныкейге сөйкө салып кайтат. Андан соң бай Жакып Бакайды баштатып, байбичеси Чыйырдыны боз жоргого мингизип, кызмат кылчу кызкелин, жигиттерин, дос-тамырын, чоорчу-кыякчыларын алып, Манас менен Алмамбетти алдыга салып, келин алып келүү үчүн Букарга аттанат. Манастын кылкылдаган колу да дүңгүрөп кошо жөнөйт. Манастын Каныкейдин калыңы деп, “жердин бетин чаң кылып, көргөндүн башын маң кылып” Букарга чуркуратып айдап бараткан төрт түлүк калың малы көргөн адамды айраң калтырбай койбойт. Окуйлу:

Айдаган жылкы чуркурап,
Чаңы асманга буркурап,
Доолбас үнү тарсылдап,
Адырды көздөй сел кетти,
Аябай калың эл кетти.
Мөөрөгөн бойдон уй кетти,
Төөнүн баарын боздотуп,
Тулпардын баарын коштотуп,
Айгырлар барат алышып,
Бууралар барат жөөлөшүп,
Букалар барат мөөрөшүп,
Кочкорлор карс-карс сүзүшүп,

Асманга чаңы созулуп,
Качарына жер таппай
Аркарлар малга кошулуп,
Пилдер келет томпондоп
Буурулар келет бышкырып,
Белден баскан жыландар
Баш көтөрүп ышкырып,
Токойдун баары жоюлуп,
Жердин бети оюлуп
Күндүн көзү көрүнбөй,
Көктөн туман бөлүнбөй,
Баскан жери тозулуп,
Токойдогу донуздар
Кошо келет корсулдап,
Айдаган малга кошулуп.
Кирпи чечен, кашкулак
Келе жатат килендеп,
Токойдогу коёндор
Кошо жүрөт серендеп.

МАНАСЧЫ УРКАШ

Ушул жерден айта кете турган нерсе, “Манас” эпосунун тексттери жөнөкөй тексттерден эмес. Ага жакшылап баам салып, шашылбай отуруп, көрүнөө турган маанисинен да, арыга көмүскөгө катылган сырын андоого аракет кылып, кээде текст аркылуу берилип жаткан ишараны, кыйытылып жаткан символиканы, метафоралык ойду, подтекстти түшүнүп, кеңири ой чабыт менен окуш абзел. Биз мына бул Букарга бараткан жолдогу кудалардын ойротто жок салтанат-шаңынан, Манасчы тарабынан таңгаларлыктай көркөм сүрөттөлгөн сан жеткис калың төрт түлүктүн жерге батпай дүңгүрөп бараткан укмуштуу жүрүшүнөн-кыргыздардын демейки салтын, “калың” деп аталган жөрөлгөсүн гана көрүп отурган жокпос. Биз бул көрүнүштөн Бакай айткандай, ургаачынын төрөсү-кандын кызы Каныкейдин Манас баатырдын алдындагы көкөлөгөн бийик кадыр-быркын, аброюн, ошону менен бирге, Каныкей дегенде, эч нерсени аябай, бардык мүлкүн чачууга даяр турган Манастын ашып-ашкан арзуусунун күчүн да баамдап турабыз. Көптүгүнөн ичине жапайы айбанаттардын баары кошулуп кеткен, жер бетин чаңга, уу-чууга толтуруп жанагынттип дүңгүрөп кетип бараткан ааламда жок калың малдын жүрүшү, шер Манастын Таластын суусундай шаркырап, Букарды карай агып бараткан “сүйүү дайрасынын” көркөм метафорасы сыяктуу.

Мына ошентип, кудалар: Темиркан менен Жакып Букарда кездешип, айтуякка бээ союп, ат-кунанды чаптырып, асемге мылтык аттырып, көкбөрүсүн тарттырып, отуз күнү той кылып, Каныкей менен Манастын никеси кыйылат. Манас менен Каныкейдин тою андан кийин Таласта чоң салтанат, даңаза менен кырк күн бою уланат. Чынында эле, Азия мейкининдеги ашкан акылман сулуу Каныкейге жана Ала-Тоодогу азуусун айга жанган Манаска жарашкан керемет той.

Мына ушинтип, эпостун сюжетинде баш кошордон мурда, үйлөнүшкөнгө чейин Манас менен Каныкейдин бири-бирине болгон өзүнчө арзуу, ашыктык таржымалы бар болуп чыгат.

§ 2. Каныкейдин Манастын тагдырында ойногон ролу же узчулук өнөрдүн генийи

Кыскасын айтканда, хандын кызы Каныкей өзүнүн романтикалык жаш кыялында тымызын бапестеп багып келген

өмүрлүк жардын элесин, идеалын реалдуу турмушта «адамзаттын тунугу, ак калпактын улугу» айкөл Манастан табат. Букар калаасында «бактыма төрөм табылдын» деген анын сөзү жан-жүрөгүнүн түпкүрүнөн атылып чыккан сөз экенин кийин Каныкей өз жашоосунда далай жолу далилдейт.

Социологдорчо карап көрсөк, сөз башында эскертилгендей, Каныкейдин туулгандан тарта өскөн чөйрөсү бөлөк. Ал отурукташкан шаар турмушунун кулуну. Болгондо да падыша атасынын хан сарайында өсүп чоңойгон кыз. Инсан катары башкача, айырмалуу социалдык шарттарда калыптанган, бөлөгүрөөк этикетке, адат-салтка жана социалдык нормаларга ык алган. Мына ушундай жагдайда чукулуна турмушка чыккан шаардык Каныкейдин алдында көчмөн цивилизациянын турмуш образына, кайберендер, күтүрөгөн төрт түлүк, ат жалында чоңойгон адамдар мекендеген асман тиреген тоолордун арасындагы элет чөйрөсүнө адаптациялануу, психологиялык жактан кайра курулуу сыяктуу оңой эмес проблема «айкүрүнөн» туруп калган. Бул Букардык хандын кызы үчүн чындыгында оор сыноо эле.

Бирок Таласка келин болуп келгенден кийинки турмушуна терең байкоо жүргүзүү. Каныкей өзүнүн дүйнөсүндө өзүнчө бир бурулуш жасоого үлгүргөндүгүн туйгузбай койбойт. «Махабаратадагы» Савитри кыздын чөптөн кийим жасап кийип, токойдогу бакырчылык турмушка көчкөнү сыяктуу, Каныкейдин да Манастын мекенинде тоолуктардын турмуш образына бүткүл дитин берип, агынан аңтарылып, бардык жан дили менен көчмөн аялга айланып кеткендиги айкын-ачык сезилип турат. Эпостун сюжетиндеги фактылардан улам Каныкейдин натурасынын өзгөрүүгө ушунчалык ийкемдүүлүгүн, кечөөкү шаардык хандын кызынын, образдуу айтканда, элет менен элет болуп, тоо менен тоо болуп, тоолуктардын ичине сиңип, эл менен эл болуп, Талас менен Талас болуп, Манас менен Манас болуп, акырында жүрүп отуруп, жалпы кыргыз журтунун сүймөнчүлүгүнө айланып кеткендигине таң калбай коё албайбыз.

Дагы баса белгилейли, дал ушул керемет өзгөрүүнү тереңден шарттап, түпкүрдөн азыктандырып, мүрөктүн суусундай түгөнгүс күч-кубат берип, жан дүйнөсүнө канат бүтүрүп турган бир сыйкырдуу улуу күч бар. Бул күч - Каныкейдин шер Манаска болгон жалындаган сүйүүсү, аруу махабаты, дээр элек.

Адамдын ичинде эмне бар экени көзгө көрүнбөйт. Бирок жан дүйнөдөгү, жүрөктөгү нерсе кишинин сырткы кыймыл-аракетинен, иштеген ишинен, жасаган жорук-жосунунан, баскан-турганынан көрүнүп турат. Каныкейдин өмүрлүк жары Манаска карата болгон ичтеги мамилеси алгач жолу анын «Көзкамандар окуясы» учурундагы жүрүм-турумунан айрыкча даана көрүнөт. Сергек туюму, көрөгөч көзү менен Бээжинден келген «жаңы тууган» көзкамандардын баскан-турганынан, көз карашынан, ниетинен бир жаман нерсенин шарпасын туюп, бир балээнин жышаанын көрүп, Каныкей ичинен санааркап, кээде түшүнөн чочуп, ою онго бөлүнүп, өзүн оңой менен токтото албай, жүрөгү дүкүлдөп, өзүнчө тымызын убайым жеп жүрөт.

Бир күнү Каныкейдин шек кылып, алдын ала болжогону чын болуп чыгат. Оюнда кири жок Манас, мейманга жалгыз барып, кангайлык «жаңы туугандар» тарабынан ууландырылып, чыккынчы көзкамандардын куралдуу курчоосунда калат. Бул шумдуктуу окуяны капыстан уккан Каныкейдин ички абалын манасчы төмөнкүчө сүрөттөгөн:

Көзү жанып от болуп,
Ичи өрттөнүп чок болуп,
Карагаттай көзүнөн,
Камчы бою жаш кетип,
Бедөнө сындуу көзүнөн
Бөлөк, бөлөк жаш кетип,
Көнүлү жаман бөлүнүп,
Кабырга сөөгү сөгүлүп...

Бул саптардан Каныкейдин бүткөн – боюн өрт алып, ичинен «кыян жүрүп» кеткени даана көрүнүп турат. Манасчы «от болуп», «чок болуп», деген күчтүү метафоралар, «камчы бою жаш кетип», «кабырга сөөгү сөгүлүп» деген таамай айтылган образдуу туюнтмалар менен Каныкейдин жан дүйнөсүнүн аңтар-теңтер болуп кеткенин көз алдыга кашкайта элестетип таштаган.

Бирок Каныкей ичинен «кан өткөн» бойдон отуруп калбай, чечкиндүү аракетке өтөт. Дароо «олоңдой болгон кайран чачты төбөгө түйүп», жоо жарагын шайланып, Аккулага ыргып минип, көз ачып жумганча көзкамандардын айылына учуп кирип келип, өлөр-тирилерине карабай, чыккынчылар менен салгылашып, «башы челек кан болуп, бүткөн бойдун баарысы, кадимкидей нан болуп, көзкамандар огуна, эмчек этин жулдуруп, бой-

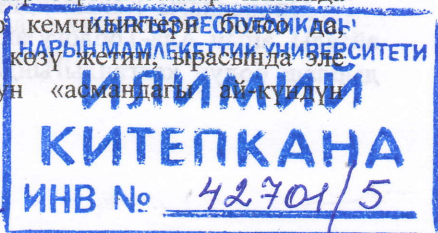
башынын баарысы, бучкактап аккан суу болуп», күйөөсүн ажалдан талашып, акыры Акаяр балбандын жардамы менен Манасты кызыл чоктун ичинен куткарып чыгып кетет.

Андан соң түркүн айла-амалдар менен күн-түн дарылап жатып, айкөлүн өлүмдөн аман алып калганын айтып отурса, ал өзүнчө бир сабак.

Каныкейдин Манасты өлүмдөн куткарышы – бул жалаң эле өзүнүн сүйгөнүн сактаганы эмес, кенен алганда, ак калпак калктын улуу уулун, элдин коргоочусун жана кулдуктан куткаруучусун, катуу күндө калка болор чеп-коргонун сактаганы эле. Каныкейдин кыргызга кылган мындай жакшылыгы жана эрдиги калайык-калктын жүрөгүнө уюп, кылымдардан кылымга даңазаланып ырдалып калган. Көзкамандар окуясындагы көзүнөн, көлдөп аккан жашы жана «өлөмүн деп санабай» чыккынчылар менен канга баткан кармашы Каныкейдин Манас менен чын-чынында жаны бирге экендигин, Манассыз жашай албастыгын, Манас үчүн ажалга тике кароого, кара башын курман чалууга даяр тургандыгын, бир сөз менен айтканда «кара сурдун сулуусунун» Манас үчүн махабат мажнуну экендигин айкындап таштады.

Эпосто атактуу Кошой баатыр «Алтайдан Манас табылды, абийирим минтип жабылды», деп Манастын кыргыздын бактысына жаралгандыгына кубанат. Ал эми Акбалта карыя болсо, «маңдайда баргек тынарым, балбылдап күйгөн чырагым», деп Манасты урматтаса, Жакып атасы көңүлү оң келип турганда, уулун «адамзаттын тунугу, ак калпактын улугу,» деп баалайт. Алманбет баатыр «ашкере чыккан март экен, арстан экен сүйлөшү», деп Манаска калыс баасын берсе, Ажыбай «жоругун адам билбеген, жоомарт эрдин бири ушул», деп мүнөздөмө берет. Кырктын башы Кыргыз чал болсо, «үзүлгөндү улады, чачылганды жыйнады, берен Манас көкжалдын, этегин кармап эр болдук, эр уулу менен тең болдук», - деп ыраазы болуп сүйлөп турат.

Каныкей бийкеч Букарда кыз кезинде, Манас баатырдын көбүнчө романтикалык образын кыялында алдейлеп жүргөн болсо, кийин Таласка келин болуп келгенде, Манас менен реалдуу түрдө үй-бүлө болуп жашап көрүп, жогоруда баатырлар берген баалар чынында эле тегин эмес экендигине, кээ бир кемчиликтерге болсо да, өзөгүндө Манастын айкөл экендигине көзү жетип, ырасында эле баатырдын жан дүйнөсүнүн, рухунун «асмандагы айкүлдүн

жаркынынан бүткөндөй, абадагы булуттун салкынынан бүткөндөй» экендигине терең ишенип, өзүнүн бактысын жаңылбай тапканына дагы бир жолу ынанып, сүйүүсү ичинен ого бетер алоолонуп жанат. Ушундай абалда ал жаңы эрдиктерге жана улуу иштерге шыктанат.

Өз кезегинде Манас да алган жарынын ак дилден кылган кызматына, жасаган жакшылыгына ичинен терең ыраазы болуп, ага агынан жарылып турат. Көзкамандар окуясынан кийин Манас «өчкөн отум тамызды, өлгөн жаным тиргизди, ошо кайран жеңең Каныкей, сарып кылды малымды, алып калды арамга кеткен жанымды», - деп Эр Шуутунун алдында келинчегин алкайт. «Каныкей менен Манастын ортосундагы мамиле бири бирин чын ыклас менен кадиксиз сүйгөн жарлардын мамилеси» деген академик Б.Юнусалиевдин ою талашсыз чындык.

Андан ары карай Каныкей Манас деп гана жашап калат. Айкөл Манас менен каны-жаны жуурулушуп өмүр сүрүүнүн өзү Каныкей үчүн Манасча мекенчил болуп жашоо, Манасча эл-жердин камын көрүү, арканды узун таштап, Манасча кенен акыл чуркатуу, журттун коопсуздугу, анын жакынкы-алыскы иштери жөнүндө Манасча ойлонуу, толгонуу, санаркоо дегенди туюндуруп калганы байкалып турат. Каныкейдин ой-санаасы Манастын ой-санаасы менен бир аркандын жибиндей өрүлүшүп калат. «Акыл-эси ошонун мени менен теңди алам, акыл кошуп жанымда жүрө турган кызды алам» деген Манастын тилеги көрүнөө жүзөгө ашат. Мамлекеттик ишмер, падыша Темиркан атасынын тарбиясында чоңойгон, хан ордодо өскөн, маданий деңгээли бийик, сабаттуу, акылгөй Каныкей Манаска теңтайлаш ойлонуп, үй түйшүгү менен гана эмес, биринчи иретте, кыргыз элинин түйшүгү, калктын мүдөө-таламдары, көкөй кести көйгөйлөрү менен жашоого өтөт. Каныкейдин «Семетей» эпосунда өзүнүн балалык күндөрүн эскерип, «Өзүм бала секелек, жашым он экиген өтө элек, ургаачыдан уз кезде, ойноо бала кыз кезде, тулпар оозун бурганда, туйлап ойноп турганда, падышалык Букарга, өзүм буйрук кылгамын, Букардын кызын жыйгамын» деп, кайненеси Чыйырдыга аңгеме курганы бар. Демек, кан атасы Темиркандын таалиминде Каныкей коомдук иштерге бала күнүнөн аралашып, активдүү болууга көнгөн. Ошол көнүмүшү, ошол жөндөмү Таласка келгенде ташкындап өнүктү.

Эпопеядагы Каныкейдин образынын күчү – дагы бир жолу айталы, анын Ала-Тоодогу ак калпак калктын тагдыры менен тагдырлаш болуп калгандыгында дээр элек. Анын образынын адеп-

ахлактык жана патриоттук маани-маңызы дал ушунда экендигин, Каныкейди көрккө бөлөп, көкөлөтүп көтөрүп турган нерсе – бул анын журт менен жуурулушкан биримдиги экендигин бардык изилдөөчүлөр, манастануучулар белгилешет: «Каныкейдин образы андан бетер кенен, андан бетер терең. Ал дайыма эл менен, эл үчүн, тууган жер үчүн өзүн курман кылууга даяр» (Б.Юнусалиев). «Анын бүткүл өмүрүндөгү иш-аракети эл-жердин ар-намысын, эркиндигин, жыргалчылыгын коргоого арналган» (Айнек Жайнакова). «Ал өзүнүн тагдырын Манастын баатырдык иштери менен бекем айкаштырат. Манасчылар Каныкейдин тагдыры менен кыргыздардын өлүмү менен көрүмүн, жашоосу менен жоюлушун, атагы менен кордугун, жеңиши менен жеңилишин эриш-аркак чиелештирип жиберген. Манас курган уруулар биримдигинин ири иши, улуттун жана элдин эркиндик, жыргалчылыгы үчүн турмуштун түрдүү азап-кайгысын жана сынагын баштан өткөрүп, күйөөсүнүн көңүлүнө жараган жана элдин урмат-сыйына татыган алп аялга айланышы, ага коюу улуттук жана доордук түс берет. Бул «Манас» эпосунун негизги ийгиликтеринин бири экендиги сөзсүз» (Лиуфажун. Көрсөтүлгөн макаласы, 37-бет).

Уруш-согушу, талаш-тартышы бүтпөгөн, жоосу күтпөгөн жерден кайдан, качан келээри билинбей кооптондурган коогалуу заманда кыргыз элинин башынан карлуу бороон, катуу күн өтпөй койбосун болжоп, Каныкей калайык-журттун күч-кубатын көтөрүү, Манастын бири миңге татыган кырк чоросунун аскердик кудурет-күчүн, камылга-даярдыгын чындоо жөнүндө тымызын ойлонот. Ушул багытта ичинен бир чечимге бекип, өзүнчө ар тарабынан ойлонулган план түзүп, ошол долбоорун жүзөгө ашыруу үчүн өз алдынча астыртан чечкиндүү кадамдарды жасай баштайт. Ал журттун ичиндеги колунан көөр төгүлгөн устарларды, жез оймок уздарды, көзгө атар мергендерди, балбандарды жана башка түркүн өнөрлүүлөрдү чогултуп, алардын күчүн уюштуруп, эл үчүн мандайдан тер агызган мээнетке чегет. Өзү да белин оорутуп, колун жоорутуп, көз майын коротуп, күн-түн түйшүккө белчесинен батып, узак эмгектенип, акырында «кара калмак, манжууну, каршы-терши турушуп, карсылдашып урушуп» калса деп, кырк чоро үчүн жоо кийимдерин, аспап-шаймандарын, гүлазыгын, дары-дармегин, мине турган күлүктөрүн, а түгүл урушта жарадар болуп калса, колдонула турган тинтүүрдөн өйдө шайма-шай камдап таштайт.

Бир эле урушка кие турган аскердик шымды жасоого канчалык мээнет жумшагандыгы жөнүндө Каныкей уздун өз оозунан төмөнкүнү угалы: «Кырк чорого ылайык, кымбат баа шымым бар, кербендерден кеп угуп, көргөндөрдөн көп угуп, даң-дуңбаштын текесин, териси калың деп угуп, Абыкени баш кылып, алтымыш мерген аткарып, көзгө атууну маш кылып, адистерге аттырып, кургатканда терисин, күндүн көзүн чалдырбас, ак сандыкка каттырып, ашаткысын мен бейбак, алты ай жайлай эринбей, жез челекке жаткырып, алма кабык алдырып, алты ай малма салдырып, Анжыяндай шаардан, боёкчуну алдырып, катын бычып, кыз тигип, оймоктуудан уз тигип, перизаада Арууке, токсон кызга баш болуп, тогуз ай бүтүн тиштеген, келиштирип баарысын, буулум менен ичтеген, багалегин кайыган, байкаган менен токтолбой, адамдын көзү тайыган, каттоо менен бүктөгөн, марал башы көчкөндө, башка көлүк тарта албай, нар буурага жүктөгөн, жыбырата тиктирип, жылан боор бүктүрүп, болот өгөп ширетип, арасына төктүрүп, ийи чала калат деп, алтымыш беш балбанды, алым-салым ийлеткем, боёгуң жеңең бийледим, сынамакка баарына, сыр бараң атсаң ок батпай, табылгы жаксаң чок өтпөй, мактанчылык болбосун, баарын кылган каркы бар, жеке башы бир шымдын, жети нардык баркы бар». Бул саптарды окуган адам таңгалбай да, суктанып баа бербей да коё албайт. Караңызчы, жоого кийчү не деген керемет шым жаралган. Кандай гана айла-амал менен бүткөн. Эмне деген мээнет, эмне деген чеберчилик, не деген укмуш ыкмалар, не деген сапат!? Каныкейдин айлакерлигине, уздугуна жана тапкыч акылына тамшанбай коюшка мүмкүн эмес.

Ал эми албарс болот өгөтүп, ортосуна төгүп, чапса кылыч кеспей, сайса найза тешпей турган кылып, атайы Манаска арнап жасаган Ак олпокту көрсөк, бул да өзүнчө бир оозду ачырган искусство. Каныкейдин колунан бүткөн бул ажайып буюм эпостун өзүндө «жылан боор кайыган, көргөн пенде таңгалып, эки көзү тайыган» деп даңазаланат. Колдонгон технологиясы, көркөм жасаты жана сапаты ушунчалык бөтөнчө деңиз, эгерде бүгүнкү күн болсо, Каныкейдин Ак олпогу бүткүл дүйнөлүк көргөзмөдө биринчи байгени жеңип албай койбойт эле деген ой кетет. Каныкей Ак олпокту кандай мээнет менен жасагандыгын «Түн ичинде уйку албай, күндүзүндө тынч албай, эчен жылы тиштедим, ичин

кымбат иштедим, күрөктөй тишим жоюлдум, кара көзүм оюлдум», деп Манаска өзү айтып берет.

Каныкей ушундай эле мээнет, чеберчилик, узчулук керемет өнөр менен кырк чорого кырк калпак, кырк туулга, кырк өтүк, ок өтпөс кырк тон, кырк кемер кур, чапса кылыч кескисиз, сайса найза тешкисиз кырк чопкут, токулга-жасалгасы менен кырк тулпар даярдап, ушунун баарын Чоң казаттын алдында Манастын кыраан кырк баатырына тартуулайт. Кырк чоронун күтпөгөн тартууга ооздору ачылып, айран таң болушуп, Каныкейди алкоого сөз табышпайт. Ошондо Манас зайыбынын кырк чорого тымызын көргөн камкордугуна, астыртан иштеген керемет сарамжалына ичинен терең ыраазы болуп, жолдошторунун алдында: «**атаң-энең дебеске, артылта камчы салбаска, артынан күнү албаска, ак келтенин огу урсун, көк милтенин чогу урсун!**», - деп мындан ары Каныкейди ыйык тутарына шерт берет.

Мына ушинтип, Манастын кошуунунун аскердик күчүн артыруу үчүн көргөн Каныкейдин сарамжалы Чоң Казатта чоң роль ойнойт. Кыргыз баатырларынын салгылаштагы ийгиликтерине зор өбөлгө болот. Алманбет жарадар болгондо, Каныкейдин камдап берген дарысын ичип, оңолуп, кайрадан урушка кирет. Ошол эле Каныкейдин адам таппаган амалы менен жасалган Коңурбайдын Алгара күлүгүнүн кебин Сарала тулпарына кийгизип, Алманбет душмандын чегинен байкалбай өтөт. Каныкей камдаган гүлазык жоокерлерге түгөнгүс дем болот. Чоң Казат учурунда Аккуладан ажырап калган Манаска алыскы ооруктан Тайбуурул тулпарды шашылыш майданга жөнөтүп, Каныкей өмүрлүк жарын дагы бир жолу өлүмдөн сактап калат.

Кыскасын айтканда, кырк чорого алдын ала тымызын камдаган согуштук кийим-кечеси, тулпарлары, азык-түлүгү, дары-дармеги бир жагынан Каныкейдин жанын таштап иштеген мээнеткечтигин, укмуштуудай узчулук өнөрүн, чебер айлакерлигин айгинелеп берсе, экинчи жагынан канышанын элдин башына түшчү жамандык-жакшылыктар жөнүндө күн мурун ойлонгон, өз өлкөсүнүн, улутунун чоң кызыкчылыктарынын багытында акыл чуркаткан, Манастын мамлекетин күчтөндүрүү үчүн күн-түн күйүп-жанган, чыныгы элдик аял лидердин сапатына эгедер, нагыз Акыл Карачач экендигин тастыктап койду.

«Көкөтөйдүн ашында» Каныкейдин иштин алдын күн мурун ойлонгон айлакерлиги дагы бир жолу көпчүлүккө даңаза болот. Бул

Кандагай шымга байланыштуу. Аштын жүрүшүндө балбан күрөшкө кезек келип, казганактаган калың элдин ортосуна калмак-кытайдын, «жаткан иттей кашы бар, жан казандай башы бар, алты батман буудай жеп, дан жыттанган, алтымыш алпты бир союп, кан жыттанган» Жолой дөөсү чыгат. Жолой дөө менен күрөшүүгө кыргыз ичинен, а түгүл бүткүл түрк дүйнөсүнөн бир дагы балбан даабайт. Эгерде кара таандай жайнаган калмак-кытай көпчүлүгүнүн ашта кыргызга кыр көрсөтүп, басынта карап, жөөлөп турганын эске алсак, Жолойду беттеп бир да балбандын чыкпагандыгы Ажо Манастын да, анын журтунун да намысына тийип турат. Кыргыздын ар-намысына шек кетип турат.

Ушундай шартта элдин намысын колдон кетирбөө үчүн ары карап ыйлап, бери карап күлүп туруп, 80 жаштагы Кошой күрөшкө чыгууну чечип отурса, ал кие турган ылайыктуу кандагай шым жок. Бир да балбандын күрөшкө кийчү шымы Кошой дөөгө батпайт. Каныкей тиккен Манастын кандагайы да баатырга батпай коет. Айла түгөнөт. Ашта ала-тоолуктардын аброю үчүн кыйын кырдаал түзүлөт. Дал ушинтип, абал чегине жете курчуп турган маалда күтүүсүздөн чечилбей жаткан түйүн чечилет. Көрсө, Манастын кандагайын непада Кошой абам кийип калса деп, Каныкей оюнда Кошойго да атап, кенен жасап, бирок шымдын кашатынан багалегине чейин алты сөөмдөн ашкан бир бүктөмүн ичинен жымыйта капшырып тигип койгон экен. Каныкейдин көрсөтмөсү менен ошол бүктөмдү жазып жибергенде, кандагай Кошойго куюп койгондой чак келип, толкуп турган көпчүлүк канышанын бул акылгөй айлакерлигине ого бетер уу-дуу болуп, Манас менен Кошой тебетейлерин көккө ыргытып сүйүнүшөт. Кошой жетине албай кубанганынан «**Ай, Каныкей, телегейиң тең экен, он эки мүчө кең экен, сөөмөйү алтын уз экен, ургаачыда болбойт ко, өзү олуя киши экен, касиеттүү кабыланга, кадыр түндүн өзү экен**» деп алкап, алдына келип жүгүнүп турган канышага «балалуу бол» деп ак батасын берип жиберет.

Мына ошентип, Кошой дөө Каныкейдин кандагайын кийип күрөшкө түшүп, акырында кара күчтүн ээси, каардуу Жолойду жеңип, кылымга даңаза болгон, ырга айланып, бүгүнкү күнгө чейин жеткен ар намыстын улуу мөөрөйүнө ээ болот.

Ашта калмактын тоодой болгон балбаны түктүү таман Түкүбайга да киши чыкпай койгондо, Манас Каныкейдин астырган айткан кеңеши менен «бүткөн бою тарамыш, чыканактай Эр Агышты»

алыстан ат чаптырып алдырып келип, күрөшкө салып, кыргыз тарап жеңишке ээ болот. Көрсө, Каныкей кимдин ким экенине тымызын көз салып, чыканактай Эр Агыштын боюнда тоону томкорчу күч бугуп жаткандыгын сыртынан баамдап, башка кыйын күн түшкөн учурда анын намыска жарап берерине ичинен ишенич кылып жүргөн экен.

«Көкөтөйдүн ашында» эр сайышта Манастын Коңурбайдын үстүнөн болгон жеңишинде да, Каныкейдин жанагы «чапса кылыч кеспеген, сайса найза тешпеген» Ак олпогу чоң роль ойнойт.

Бир кезде Букар шаарынын чекесинен Каныкей менен беттешкен Чубак баатырдын: « чиркин-ай, артык тууган бала экен, төрөм, сөзүмө кулак салыңыз, Темиркан кызы Каныкей, колукту кылып алыңыз, Каныкей алсаң баатырым, арбыт экен дөөлөтүң, түгөнөт экен мээнетин, аябай жыргап жаныңыз, ачылат экен багыңыз» - деп Манаска айтканы эске түшөт. Чындыгында эле, Каныкейге үйлөнгөнү Манастын багы ачылат. Дөөлөтү барган сайын артып, мамлекетинин коргонуу күч-кубаты чыңдалып, баатырдын кадыр-баркы көтөрүлөт. Каныкей ага арка-жөлөк болуп, ал билбегенди биллип, ал туйбаганды туюп, анын табылгыс кеңешчисине өсүп чыгат.

Баса, айтмакчы, бул жерде Каныкейдин дагы бир касиетин белгилебей өтүүгө мүмкүн эмес. Бул анын инсан аралык өз ара мамилелердеги ийкемдүүлүгү, ийилчээктиги, адамкерчилиги жана ак, караны ажыратып, жогоруда айтылгандай, кимдин кимдигин таразалап турган көсөмдүгү. Асылды асыл баалайт, жөн билги жакшыдан айланса болот дегендей, Каныкей Манастын тегерегиндеги Бакай, Кошой, Ажыбай, Алмамбет, Чубак, Сыргак сыяктуу элдик баатырларды «абаке», «олуя», «берендер», «асылдар» деп жогору баалап, алардын алдында башын ийип, булар дегенде ичкен ашын жерге коюп, ар дайым жапакеч мамиле жасап турат. Ал эми кайне-неси Чыйырдыга жасаган мамилеси мына мындай: «**Ак байбиче карыям, тоодой болгон төрөмдүн, өзүн тапкан олуям, карап турсам кардым ток, көрүп турсам көөнүм ток**». Каныкей мына ушундай дипломатиясы менен баатырларды, балбандарды, уруу хандарын, кыркы кырк жактан келген кырк чорону Манастын айланасына бириктирген күчкө айланат.

Ушул жерден жанагы, өйдө жактагы Манастын алаар колуктусунун образы жөнүндөгү кыялдуу ойлорун кайрадан эске түшүрүүгө туура келет. «**Оймоктуудан узду алам**» дебеди беле. Бул жагынан Манастын тилеги оюндагыдай орундалып

отурат.Каныкейдин ошол жанагы узчулук керемет иштерин унчукпастан, мактанып ураан көтөрбөстөн, астыртан жасап бүтүргөндүгү,бул үчүн эч кимге милдет кылбагандыгы ,укмуш иштерди орундатып коюп,төшүн какпастан, өзүн жупуну кармап,улуулардын алдында ыйбалуу,назик жүгүнүп турганы, Манасынын кадыр-баркын үндөбөй кылган ак кызматы менен көтөргөнү таңгалдырат. Манас “ алты жылдык зыянды,биле турган кызды алам,акыл кошуп жанымда,жүрө турган кызды алам”,деп кыял ойнотту эле.Бул ою да ордуна чыкты.Каныкей эч убакта акылдуусунуп, Манаска бака-шака түшүп насаат айтпайт.Манас менен айтышпайт,жаакташпайт (“Бейжайлык менен кесирди,билбей турган кызды алам”).Тескерисинче, “Төрөм” деп, Манастан өзүн төмөн тутуп,кеп-кеңешин “Тоту куштай үндөнүп,алда нече түрдөнүп”, күйөөсүнүн алдында назик гүлдөй буралып туруп айтат. Каныкей ашык кеп сүйлөбөйт.кээде өзүнүн турмушка жасаган олуттуу мамилеси менен өрнөк көрсөтүп,Манастан акылына акыл кошот.Кай бирде көргөн түшүн айтып,көз жашын төгүп жазган каты аркылуу сүйүктүү жарына таасир кылып,аны зыяндуу кесепеттерден сактайт (Каныкейдин “Чон Казат” мезгилинде Манастаны Бээжиндеги “алтын тактан” айнытып,Таласка чакырган катын эске түшүрөлү).Анан дагы, Манас “жан жолдошко жаман сөз,айтпай турган кызды алам,жаман жерге жамбаштап,жатпай турган кызды алам” деди эле,жанагы кыялында.Каныкейдин Манастаны жолдошторун кандайча урматтаарын өйдөтө көрдүк. Бирок кайран жеңең Каныкей тегерегиндегилерге мээримдүү мамиле жасап,ошону менен бирге, аларга ар кайсыны жобурап, ачыла бербей, аралыкты (дистанцияны) тутунуп,сыр сактап,сылык-сыпаа түрүнөн жазбайт. Жаман жерге жамбаштатып жаткыргысы келгендерге Каныкей ачылбас кулпу (кийинчерээк катын кылып алгысы келген Абыке,Көбөшкө Каныкейдин берген катаал жообун эстейли.).Ал өзүнүн айкөл Манасына гана жүрөгүнүн түпкүрүнөн нур чачып,гүлдөй жайнап ачылып берет.Бул жерден Каныкейдин айкөлү менен “адырдагы булактай, жошулушуп турганда,аркар менен кулжадай кошулушуп турганда”, деген сөзүн эске түшүрбөй коюуга мүмкүн эмес. Каныкей Манастан башкага азгырылбаган,эч качан эч нерсеге сатылбаган зайып.Анан кантип Каныкей “Манастан” “Кең көйнөктүн тазасы,зайыпзаттын паашасы”деп ырдалбасын.

Дегеле, Каныкейдин Манастын тагдырындагы ойногон кайталангыс ролун эпос бизге төмөнкү саптар менен туйгузат:

Береги Манас көк жалдын
Чачылганын жыйнаган,
Үзүлгөнүн улаган,
Сайып жүрүп бак кылган,
Салып жүрүп там кылган.
Санжыргалуу Манасты,
Аалам журтка кан кылган.
Намыс кылбайт, Каныкей
Калдайган башын туу кылган,
Катын башын эр кылган.
Тон жасаган адаты,
Качан болсо Каныкей –
Бул Манастын канаты.

Демек, Манасты Манас кылган Каныкей деген сөз бекеринен эмес. Мына ушундай эмгек-мээнетинин аркасында Манастын ордосунда Каныкейдин популярдуулугу өсүп, ал өмүрлүк жарынын гана урматына ээ болбостон, бүтүндөй эл-журтка алынып, көпчүлүктүн сүймөнчүлүгү болуп калат. «Жоо бетинде жүргөн баатырлар эл-жердин кабарын алганда, «калк энеси Каныкей, кайгысын тарткан эл-журттун, жеңебиз аман жатабы» - деп атайын эскерип, ал-абалын сурап билишет» («Манас энциклопедиясы»). Кырк чоро үчүн, кыргыз үчүн Каныкейдин чынында эле ким экендигин Брамандын ырчы уулунун төмөнкү сөзү да күбө өтүп турат:

**«Биз Манаска келгени,
Асыл жеңең Каныкей,
Эне ордуна кармаган.
Аракка чайкап бал берди.
Алтынга чайкап эт берди.
Жакасы алтын, жеңи жез,
Кош бадана, торгой көз,
Ок өтпөс тонду кийгизди.
Искендер изин салбаган,
Чалыяр чаркы келбеген.
Согушуп эч ким жеңбеген,
Каканчынын Бээжинге
Чамаңарды тийгизди».**

Мына ушинтип, Каныкей Манасты Манас кылганы үчүн, анын үзүлгөнүн улагандыгы, чачылганын жыйнагандыгы, кырк чорого мээримин төгүп, асылдыгын көрсөтүп, алардын аскердик күч-кубатын чындагандыгы, «Көкөтөйдүн ашындагы» жана Чоң казаттагы кызматы, кара жанын карч уруп, эл-журттун кайгысын тарткандыгы үчүн «калк энеси» деген улуу сыйга арзып отурат.

§ 3. Каныкейдин аялдык, энелик жүрөгү-согушка каршы же Чоң Казат трагедиясы

Каныкейдин образындагы идеялык жактан маанилүү дагы бир мерчемге токтолбой өтүүгө болбос. «Калк энесинин» Манастын колунун аскердик күч-кубатын көтөрүшү, бул «согуш деген нерсе элдик турмуштун функциясына айланып калган» (Ф.Энгельс) жоокердик замандагы аргасыздыктан чыгып отурган нерсе.

Бирок Каныкей өзүнүн жан-жаратылышы боюнча гуманист, жүрөгү сүйүүгө жана мээримге толгон аялзаты. Ал түпкүлүгүндө бүт жан дүйнөсү менен согушка каршы. Адамдын канын төгүп, жанын сууруган согуштун акыр түбү жеңген тарапка да кайгы экенин тереңинде жакшы түшүнөт. Каныкейдин өзү каалабаган нерсеге даярдык көрүшү (кырк чоронун согуштук кийими, калың колдун курал-жарактары) – бул, дагы айталы, ошол жоокердик доордун адамга тартуулаган чечилгис карама-каршылыгынан туулган мажбурлук. Бул көйгөйдү да кайран жеңең Каныкей акылы менен андабай койбогон. Ошол түпкүлүгүндө согуштун адам пендесине каршы жамандык экенин түшүнгөн Каныкей кыргызга күн көрсөтпөгөн жоого каршы аттанган Манастын ишинин түпкүлүгү ак экендигине көзү жетсе да («Калмактар айлым Таласа, кандайча кайрат кылбаймын» - Манас.), баары бир жан тереңинде Чоң Казатты кабыл албайт. Бээжинге барып, «алақандай кайран эл, бекер кыргын болбосун» деп Чоң Казаттын барып-барып, акыры кыргызга алып келээр кесепетин алдын ала сезип, ичинен катуу санааркап, Каныкей Алманбеттин алдында буркурап жашын төгөт. “Таянар жалгыз төрөмдү, жаман жолго жөнөлдү, жанын тирүү көрөмбү, айрылып алып арстандан, арманда бойдон өлөмбү?”! - деп катуу толгонот.

Манастын Бээжинди каратып, ал жакта кандык такка отурганда оорукта жаткан Каныкей мындан бир жаман нерсенин жышаанын туюп: «Бээжинди билди дегиче, мейнетти билди десеңчи, алтын так минди дегиче, ажалды минди десеңчи» -

деп, катуу бейпайга түшүп, тез артка кайтышын өтүнүп, баатырына кат жөнөтөт. «Казып койгон ору бар, кайнатылуу шору бар, кара таандай жайнаган, кара курттай кайнаган» калмак-кытайдын эл-жерине күч менен падыша болуунун акыры кайгы менен бүтөөрүн, жеңгендердин бийлиги жеңилгендердин жең ичинен өч алуу кыймылын жаратаарын, жаңы согуштун оту кайрадан тутанарын, анын кыргыз үчүн да, кытай үчүн да түгөнгүс азаптын очогуна айланарын кайран жеңең Каныкей аңдап турат.

Чоң Казаттын алдында «алакандай кайран эл бекер кыргын болбосун» деп чырылдап -чыркыраган Каныкейдики ырас болуп чыкты. Кыргыздардын кытайдын үстүнөн болгон жеңиши акыры барып кандай натыйжага алып келгендигин Чоң Казаттын акыркы финалы кашкайта айкындап турат. Оор жарадар болуп, жандай көргөн баатырларынан, сандаган аскеринен ажырап, Таласка кайтып келип, Алманбет Чубактын ордосуна келип түшүп, Аруукенин алдында Манастын кан жутуп өксөп тургандыгын угуп-көрүп туруп, каңырыгың түтөп, көзгө жаш албай коюшуң мүмкүн эмес:

Акула окко учурдум, аяш!
Алтын айдар, чок белбоо
Алманбет шейит кетирдим, аяш!
Канатымдан кайрылдым, аяш!
Мен калмакты көздөй жол чалдым, аяш!
Бээлесе, жанга табылбас,
Мен Сыргагымды жеп алдым, аяш!
Мен канатым окко жулдурдум, аяш!
Кабыландан айрылып,
Мен каран күн жанды тындырдым, аяш!
Тebэлеп келген калмактан
Намысым кайрып мен алдым, аяш!
Эл намысы деп жүрүп, аяш!
Мен эгиздерди жеп алдым, аяш!
Мен канатым өрткө алдырдым, аяш!
Кабыландын баарысын
Мен Каканчыга алдырдым, аяш!
Эгиз козу түгөйүн,
Экөөнү катар жеп алып,
Мен өлбөй кантип жүрөмүн, аяш?!

Манас ушинтип өксөп турганда , анын Чоң Казаттан кантип кайтып келгенин көргөндө, калайык-калктын баары, жашынан карысына чейин чуркурап ыйлап, кайгыга малынып, кара кийип, аза күтөт. Бул окуя Манаста мындайча сүрөттөлөт:

Кабылаң Манас минтип турганда,
Кайың ыйлап, тал ыйлап,
Ошондо калайык журттун баары ыйлап,
Кызыл кырчын кыз балдар
Кызылдан кара кийишип,
Кырк токтолгон катындар
Карадан кара кийишип,
Токсондогу чал ыйлап,
Толгон журттун баары ыйлап,
Ошондо он экиде жаш ыйлап,
Боору жетик эр ыйлап,
Аза күттү зар ыйлап,
Арыстандын чоролору баары ыйлап.

Ыйлаган элдин ичинен өзгөчө Алманбет, Чубак, Сыргактын үч зайыбы жандарын коёрго жер таппай чыркырап ыйлашып, ай чырайлуу беттерин тытып, арстандар ала жаткыла деп бакырышып, жүздөрү канга боёлгон бойдон Манаска карашып: «Баатыр-ай, абайлабай чалдырдың, Алманбет, Чубак шеринди, баатыр-ай, кангайга белек алдырдың, аяш-жан кыйналбай, эсен келдиңби, кадырлуу шердин баарысын, аяш-жан, кангайга белек бердиңби?!» дегенде, Манас не дээрин билбей, көздөрү алайып, тилден калып, шалдаят. Силер тирүү барда неге өлбөдүм, «Алманбет , Чубак ала жат!» деп, «баатырың өкүрүп алган аңгырап»...

Жан дүйнөнү титиреткен бул окуя өзүнүн трагедиялык күчү, сөздөрдүн жүрөктү жарып чыккандыгы, эмоциялык таасирдүүлүгү жагынан эпостогу эң күчтүү чыкан сюжеттик мерчемдердин бири. Ал эми өзүнүн дарамалуулугу жана образдык кудурети боюнча Манастын жогорудагы Аруукеге кайрылып айткан монологу адабиятта сейрек кездешкен кайталангыс укмуштуу диалогдордун бири десек жаңылбас элек. 19-кылымда жашап өткөн атактуу Арстанбектин ыр менен айтып калтырган сөзүнө караганда, Акылбек аттуу чоң манасчы «Манастын» Чоң Казатынын ушул финалын айтканда, ыйлабаган эл калчу эмес экен.

Эпостогу «Чоң Казаттын» трагедиялуу финалы жана казатта алган жаракатынан улам болгон Манастын өлүмү өзүнүн тереңге

катылган подтексттик мааниси менен кээ бир философиялык жыйынтыктарды жасоого өзүнөн өзү чакырып турат. Ырас, Манас өзү айткандай, «тебелеп келген калмактан, намысын кайрып алуу үчүн, эл намысы үчүн» Бээжинге Чоң Казат, чоң жортуул баштаган. Манастын мүдөөсү кыргызга күн көрсөтпөй келген жоону бир жаңсыл кылып жеңип, согушту бүтүрүп, түпкүлүгүндө эки элдин ортосунда эзелден эңсеп келген тынчтыкты орнотуу болгон. Алманбеттин да түпкү мүдөөсү эмнеде болгондугун 21-кылымда акын жазган төмөнкү поэтикалык саптардан таамай көрүнөт «Алманбеттин монологу»:

-Эки элге тең эркиндик деп жүгүргөм,
Кыргыз деп да, кытай деп да бүлүнгөм.
Мен өлбөгөм Чоң Казатта найзадан,
Мен өлгөмүн эки эл деген сүйүүмдөн!

Алманбет өз мекенине каршы барган эмес. Зилинде Алманбеттин түпкү мүдөөсү карапайым, эмгекчил кытай элин деспоттордон жана феодал-тирандардан куткаруу болгон. Мындай ой-мүдөөлөр эпосто ачык декларацияланбайт. Бул максаттар эпостун подтекстинде көмүскө бугуп жаткандыгын андап - туюнушубуз керек. Чоң Казат кыргыздардын баскынчылык согушу болбогон. Бирок Чоң Казаттын түпкү мүдөөсү акыйкат болсо да, буга карабастан акыры бул жортуул кыргыздар үчүн да, кытай-калмактар үчүн да кыйроо менен аяктады.

Мындай трагедиядан кандай жыйынтык чыгарууга болот? Демек, кандай болгон күндө да, согуш деген нерсе – бул адам пендесинин табиятына каршы келген жамандык. Кылыч менен найза көздөгөн мүдөөгө жетүүнүн жана элдердин ортосунда бейпилчиликти орнотуунун жолу эмес. Чоң Казат трагедиясы дал ушул өңүттөгү идеяны астырган ишара кылуу менен бирге, калктар аралык мамилелердеги ынтымак-ырашкерчилик, достук кызматташтык алакалар үчүн тынчтык мүнөздөгү каражаттарды, айла-амалдарды, жолдорду издөөнүн зарылчылыгы жөнүндөгү философияны астырган каңкуулап тургандыгы менен баалуу.

Таш менен ургандан аш менен урган артык деп элдик акылмандык айткандай, касташкандан, басташкандан баарлашкандын артыкчылыктүүлугу жөнүндөгү философия, терең байкасак, «Манастын» «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмүндө айрыкча күчтүү угулат. Ар жакта жашаган, ар түркүн тилде сүйлөгөн ар башка калктарды Каркырага чакырып, тынчтык мүнөздөгү спорт

мелдештерин өткөрүп, ак дасторкондун үстүндө даам сызууга отургузган «Көкөтөйдүн ашы» - кыргыздардын түпкүлүгүндө баарлашууну, азыркы тил менен айтканда, калк аралык диалог дипломатиясын артык көргөн саясий философиясынын көрүнүшү. «Манас» эпосу сюжети тынымсыз жүргөн согуштарга толуп турса да, түпкү өзөгүндө согушка каршы концепцияны тартуулаган улуу трагедиялык чыгарма. «Манастын» мындай руханий-идеялык дөөлөтү аны сөзсүз жалпы адамзаттык маанидеги дүйнөлүк классиканын деңгээлине көтөрүп чыгат. «Манастын» дал ошондой бийик деңгээлине омок болуп турган каармандардын бири – өзүнүн гуманисттик өзөгүндө согушка каршы рухту алып жүргөн, «алакандай кайран эл, бекер кыргын болбосун» деп, уруштун «кармаган тууну сындырган,касташкан жанды тындырган» кандуу шойкомун туюп, Алманбеттин алдында буркурап ыйлаган, Бээжинге күч менен кан болуунун арты кайырлуу болбосун билгизип, Манасты алтын такты таштаттырып, айылына алып келген аялзаттын тунугу, ак жоолуктун улугу Каныкей болуп саналат.

§ 4. Каныкейдин Манастан айрылышы же жубайлык жана адамдык милдетти өтөөнүн жогорку өрнөгү

Кытай манастануучусу Лиуфажун 1990-жылы Үрүмчүдө болгон илимий конференцияда Каныкейдин образына арнап жасаган өзүнүн докладынын атын «Каныкей – таалайы татаал аялдын образы», деп атаган. Чынында эле, мындай аталыш Каныкейдин аялдык тагдырын туура мүнөздөөгө жатаар эле. Ырасында эле, эпосто анын канышалык даңкы улам өсүп отурганы менен, зилинде Каныкей өзүнүн таалайын татаал уюштуруучулук мээнет, күн-түн тынбаган кол эмгеги жана мээ чарчаткан акыл-эс түйшүгү аркылуу табат. Айрыкча, Чоң Казаттан кийин анын өмүр-турмушу чукулунан драмалуу окуялар менен коштолот.

Каңгайда Коңурбайдын айбалтасы, найзасы тийген аркамоюну кабылдап, Манас кыйнала баштайт. Каныкей Таластын түзүндөгү ысыктан качырып, Манасты желмаянга мингизип, Муз-Жайлоо деген салкын төргө алып барып багып, Эр Шуутуга алыстан алдыртып келген «кайнатма кара дарыны» жараатка тышынан жаап, ичинен «кырма кызыл дарыны» ичирип, «ар

чириктин баарысын, кузгундатып тептирип», тышка чыгарып отуруп, кабыланынын «ооруган жерин басууга, умачтай көзүн ачууга» жетишет. Манас Муз-Жайлоодон Төрт-Күлдөгү ордосуна кайра түшүп келип, «кубаттанып тирденип, курган жаны ирденип» калат.

Бирок Манастын кенебей Каныкейге айтпай койгон дагы бир оорусу бар эле. Ал жараат - Чоң Казат учурунда аркадан аңдып келип сайган Коңурбайдын найзасынын учунун чорт сынып, баатырдын белинде калып калган болот калдыгы болучу.

Белиндеги жарааты билинбей, астыртан кабылдай берип, бир күнү Манас төбөсү менен тик түшүп жыгылат. Жашырып айтпаган жарааттын жайын эси ооп турган Манастын өз оозунан биринчи уккандагы Каныкейдин абалын манасчы мындайча сүрөттөйт: «Ошондо жеңең Каныкей, ыйлап ийди буркурап, байкушун боздоп ийди чыркырап». Манасчынын бул таасын саптарынан Каныкейдин ички психологиялык абалы көз алдыга таамай келе түшөт. Каныкей « кокуй төрөм, не дейсиң, сенин белинде жаран көрбөгөн, менин амалымдын кеткени, сенин ажалыңдын жеткени!» деп, айласы кетип, тегеренип кетет. Бул жерде белгилейли дегенибиз, баатырынын жанды алып тынар жараатынын жайын укканда, отко түшүп кеткен немедей, чыркырап жибергени, буркурап жашын төгүп ийгени «кокуй төрөм, не дейсиң», деп чыдабай тегеренип кеткени Каныкейдин Манасты бүткүл дити менен агынан жарылып, чын жүрөгүнөн сүйгөндүгүн, ага баш оту, кан-жаны менен берилгендигин, ал үчүн отко, сууга түшүүгө даяр экендигин дагы бир жолу ырастайт. Ушул жерден ХХ кылымдагы индиялык гуманист Раджинин «настоящая любовь- это утверждение другого как уникального, неповторимого, единственного существа» деген сөзүн эске түшүрбөй коё албайбыз. Каныкейдин Манас үчүн күйүп-жанганы ушунчалык, ал үчүн Манас чынында эле Раджи айткандай, жападан жалгыз, кайталангыс, бу дүйнөдө бирөө гана. Лейланын сулуулугун көрүү үчүн аны мажнундун көздөрү менен кароо керек деген даанышман сөз бар. Каныкейдин Манаска болгон ысык махабатын көрүп туруп, ушул сөздү эстебей коё албайбыз. Манасты сүйүш үчүн аны Каныкейдин көзү менен кароо керек.

Манас баатыр өз кезегинде Каныкейдин өзүнө болжолсуз берилгендигин көрүп турат. Сүйгөн жар жагынан өзүнүн армансыз экенин сезет. «Жан курдашым Каныкей – согуп турган

жүрөгүм!” – деп Манас жубайын чексиз сүйгөндүгүн билгизип, канышасына жалбарат. Манас өзүнүн ага достору Бакай менен Кошойго өз бир тууганына ишенгендей ишенет. Ал эми Каныкейге болсо, андан да ашып, кудайына ишенгендей ишенип турат. Ошон үчүн оорусу күчөп, о дүйнө саларына көзү жетип калганда, ички жан сырын, көөдөнүнө сары майдай сактап келген керээзин эч кимге айтпай, биринчи Каныкейге айтып, бешиктеги уулу Семетейдин тагдырын, кенен айтканда, ата журтунун тагдырын сүйгөн жарына тапшырат (Манастын өлүм алдында жатып, туягы – бешиктеги Семейтеди Букарга алып барып, чоңойтуп өстүрүп, кайра Таласка алып келип, элине кошуу жөнүндөгү керээзин эстейли.).

Манастын өлүм алдында жаткан учурдагы жана көзү жумулгандан кийин баатырдын сөөгүн коюуга байланышкан кайгылуу кырдаалдарда Каныкейдин инсандык сапаттарынын жаңы кырлары ачылып көрүнөт.

Манастан ажырап, көргөн күнүм курусун, айкөлүм менен кошо жатайын деп ичинен өрттөнүп турса да, Каныкей баары бир кемеңгерлигине салып, акыл токтотуп, Манастын керээзин ойлоп, ымыркайы Семетейдин келечегин, эл-жерди ойлоп, сабыр күтүп, эрдин бекем тиштеп, өзүн колуна алат. Айкөлү керээзин айтып, өлүм алдында жатканда, анын алдында төмөнкүдөй төрт чон милдет турган эле:

1. Алыскы-жакынкы аймактарда, хандыктарда жашаган Манастын жандай көргөн улуу-кичүү досторуна ат чаптырып, кабар берип, айкөлдүн көзү тирүүсүндө аларды учураштырып калууну уюштуруу (Манас ушуну өзү суранат).
2. «Кан төгүшчү жоолор бар, өлүктөн өчүн алчуудай, көрүмдү ачып албасын, жол үстүнө сүйрөтүп, даңгыттарга жарбасын, бир адамга билгизбей, билинбес жерге коё көр» – деген Манастын керээзи боюнча сөөккө жашыруун жай камдоо.
3. Манаска алдын ала күмбөз тургузуу.
4. Тоодой толкуган көпчүлүктү тосууга баш-көз болуу жана Айкөлдүн сөөгүн коюу зыйнатын уюштуруу.

Каныкей ушул төрт оор милдетти ченелүү мезгилдин ичинде күн тынымын билбей, түн уйкусун көрбөй, болгон өнөрүн жана акыл айла-амалын жумшап, каруусун казык, башын токмок кылып отуруп, эң жогорку деңгээлде эсесин чыгара аткарат. Кайран жеңең Каныкейдин айкөлүнүн сөөгүн жашыруу үчүн Эчкиликтин кара тосунан камдаткан жашыруун жайын көрүп алыңыз:

Желпиништин элинен,
Жетимиш балбан алдырып,
Бир адамга билгизбей,
Жалгыз жанга туйгузбай,
Алты арамга көргөзбөй,
Эчкиликтин кара зоо,
Мелмилдеген бийик тоо,
Болоттон кетмен курч берип,
Зоонун бетин ачтырып
Манастын жайын каздырып,
Ооз жагын жасатып
Жалгыз киши баткандай,
Ар жак жагын көөлөтүп,
Алты миң кой жаткандай.
Үстү түшүп кетет деп,
Сексен уруу жагына
Аябай кооз сомдотуп,
Алтындан түркүк орнотуп,
Ичи жарык жатсын деп,
Жакут таштан жардырып,
Сексен түркүн жерине
Чырак жагып салдырып,
Ичи чирип кетет деп,
Кайран жеңең Каныкей
Эптүүлүгүн билгизип,
Үстүнөн аккан кара суу
Ичи менен жүргүзүп,
Алтындан жаткыч салдырып,
Үстүнө суптан жаптырып,
Асты чирип кетет деп,
Арчанын күлүн төктүрүп...

Мына ушул керемет жайды түнкүсүн жашыруун барып көргөндө, айтылуу Кошой баатыр оозу ачылып, айран калып: «**балам, сени катын деген оңбосун, сени ургаачы дегендин, эгерде иши эки болбосун!**» - деп Каныкейге жалынып жиберет. Кошой акакалдын ушинтип алкап жалынганы – бул Каныкейдин айлакер өнөрүнө жана акылына, кишичилигине берилген эң жогорку баа.

Кошойдун баасынан аялга берилген бааны эмес, аялдагы керемет адамга, аялдагы адамдык бийиктикке, ургаачы, эркек деген биологиядан өйдө көкөлөп көккө чыккан руханий асылдыкка ыроолонгон бааны көрүп турабыз. Чынында эле, Каныкей өзүнүн Манаска болгон улуу махабатына татыктуу ишти жасаган жана элин кулчулуктан бошотуп, ата журтуна боштондук алып келген Ала-Тоонун улуу баатырына арзырлык укмуштуу жайдын архитектору болуп, сүйгөнүнүн элине сиңирген опол тоодой эмгегин урматтоонун ченемсиз өрнөгүн көрсөткөн. Арстан Манас дал ушундай жайга жатышы керек болчу. Мындай укмуштуу акыреттик жайды жасоо жүрөгү ашып-ташкан сүйүүгө мелт-калт толгон пенденин гана колунан келет болчу.

Ал эми Каныкейдин Манаска тургузган күмбөзүнүн санжыргасын айтып отурса, ал өзүнчө түнөнгүс аңгеме. Каныша чебер усталарды жыйып, Анжиян тараптан күл бото топуракты атан төөлөргө жүктөтүп алдырып келип, челектерге чылап, уйдун жүнүн кошуп, малдын кылын себелеп, балбандарга ийине жеткире тебелетип, алты миң эркектин майына бышырып туруп, заңкайган күмбөздү салтырып таштайт. Күмбөздүн ичине Чоң Казат алаамат согушун тарттырып, босогодон киргенде оң жагына Ак куланы минип, Ак олпокту кийип, душманды качырып турган Манасты баш кылып, кыргыз баатырларынын, сол тарабына беттешкен жоонун эрлеринин сүрөттөрүн түшүртүп, Бакайга туу карматып, дагы не бир түркүн кыял-оюуларды кооздоп чийдирип, көз жоосун алган көркөмдүктү жаратат. Каныкей ушинтип болбогонду болтурат. Күмбөз кең Таластын оюна, чоң Кең-Колдун боюна, чоң Ак-Чийдин четине, кара жолдун үстүнө түбөлүк турсун деп тургузулат. Каныкей Бакай менен бирге дал ушул күмбөздүн коргонуна Манастын өзүнө окшотуп жасалып, супага оролгон, чарайна менен чапталган, булгаары менен капталган жыгач кепти билгизбей көпчүлүктүн көзүнчө коюуну жана айкөлдүн өзүнүн сөөгүн Эчкиликтин кара тоосуна көмүскө жашырууну камырдан кыл сууругандай кылып уюштурат.

Каныкей алдын ала көргөн ушундай укмуштуу сарамжалы, кам-кашеги, камкордугу, сөөк коюу учурундагы ак кызматы менен өмүрлүк жарынын алдындагы өзүнүн аялдык жана адамдык милдетин өтөөнүн эң жогорку үлгүсүн көрсөтөт. Эпостун өзүндө анын дал ушул эрдигине, адамгерчилик парасатына, ат көтөргүс, төө

көтөргүс мээнетине таң галган жана ыраазы болгон төмөнкү саптар
бизге сабак катары тартууланган:

“Узун чачтуу уздардан,
Бул өндүүнү ким көрдү.
Өлүүчү Манас баатырда,
Кенедей арман калган жок...
Каныкейдин кызматын,
Анда катындын бирөө кылган жок»...

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ: Каныкейдин Манастын кыйраган ордосун калыбына келтириши жана кыргыздын эгемендүү мамлекетинин ар-намысын сактап калуудагы энелик каарман эрдиги

§ 1. Манастын ордосунун кыйрашы, куугунтуктагы Каныкей же «шумкар» менен «жыландын» ортосундагы кандуу кагылыш

Кыргызга ата болгон Ажосунан ажырап, калктын түндүгү түшүп турган чакта, айкөлүнөн айрылып, кара кийип, Каныкей кан жутуп турган кезде, өлгөндүн үстүнө көмгөн дегендей, Жакыптын калмак зайыбы Бакдөөлөттөн туулган Көбөш баштаган «алты арам» Каныкейдин да, калктын да чекесине чыккан чыйкан болот. Каныкей: «Ай караңгы болгондо, түн ушундай экен го, айкөлдүн көзү өткөндө, күн ушундай экен го» - деп бекеринен сай сөөгү сыздап, үшкүрүнүп турган жок. «Чырпык өзүн тал ойлойт, чымчык өзүн куш ойлойт» делет элде. Бул жерде Каныкейдин жанын күйгүзгөн нерсе, агасы Манастын аркасы менен киши катарына кошулуп келген, арымы кыска, абийири пас Көбөштүн, өзүн Манаска тең келген баатыр катары сезип, эл эгеси менмин деп эсептегенинде («Манастай өзүм турганда, өлгөндү кантип ойлоймун»). Көбөштүн кыргызга өзүн хан жарыялап, менменсинген бул жоругу бир жагынан комедия болсо, экинчи жагынан Каныкейдин башына каардуу муш болуп тийип, трагедиялуу натыйжага алып келет.

«Ит кутурса ээсин кабат» деген кептин чын экендигине Каныкей мурда эле, Чоң Казат учурунда «алты арамдын» чыккынчылыгынан улам терең ынанып калган. Баатырлар Бээжинде майданда салгылашып жаткан кезде, оорукта калган Абыке-Көбөш «Манас өлдү, элге өзүбүз хан болобуз» деп, Ажонун ордосуна кол салганда, Каныкей жоо кийимин кийип, чачын төбөсүнө түйүп, буларды беттеп чыгып, ордого жолоткон эмес. Ошондо эле, бул ини сөрөйлөрдүн Манас агасынын ийгиликтерин көрө албай, ичтеринде ийри жылан сойлоп тургандыгын Каныкей даана көргөн.

Манастын көзү өткөн соң, бул эки жамандын ашынып чыгаарын, өзүнө кылгылыкты кыларын Каныкей билген, бирок кара кийип кан жутуп отурганда катын кылып алам деп эсирери канышанын үч уктаса түшүнө кирген эмес. «Агасынын катынын,

иниси жерге таштайбы, жесири калса агадан, жеңесин кайни алуучу» деп, Көбөш салтты бетке кармамыш болуп, өзүнө жуучу жибергенде, Каныкейдин күйбөгөн жери күл болот.

Манастын көзү жумуларда дайыма кенен ойлогонго көнгөн Каныкей «**кара жаак айбалта, муну кармап колго ким илет, канымдын көзү жумулса, алакандай кайран эл, муну капа кылбай ким билет**» деп, Ажыбайга чырылдап-чыркыраган. Кийин Манаска аза күтүү учурунда Абыке, Көбөш, Чыйбыт, Кочкор, Адыбай, Көлбай – алты арамга кабырга сөөгү сөгүлүп, көзүнөн жашы төгүлүп, Каныкей:

– Сенин бел байлап жаткан белиң жок, уул-ай!

Сенин белесте турган шерич жок, уул-ай!

Белгилүү Манас өлгөндө,

Уул-ай, өрт өчкөндөй болбогун!

Береки кыйырда турган душман көп,

Уул-ай, ошонун жайын ойлогун! – деп эскерткен.

Каныкей Абыке, Көбөштү акыл-эстерине келип, намыстанышып, Манастан калган тууну колго алып, кызылдай кыйынчылык менен курулган Манастын мамлекетин сактоо, чындоо, журт көз карандысыздыгын тыш жактагы «тырмактуулардан» коргоо жөнүндө ойлонот го деп үмүтөнгөн. Көрсө, булардын ойлогону, болгон максаты мансап, байлык, анан Каныкейди катын кылып алуу экен.

Манастын арбагын жана өзүнүн аялдык ар намысын бийик койгон Каныкей Абыке, Көбөштүн мындай ниет-мүдөөлөрүн чечкиндүү түрдө четке кагып, жуучуларды канжар менен кууп чыгат.

Ушул жерден Каныкейдин кайталангыс оригиналдуу жан экендигин дагы бир жолу байкайбыз. Катардагы түйдөк чачтардын бири болсо, тагдырдын салганына баш ийип, агасы өлсө аялын иниси алган илгертен келе жаткан ырасмыга көнүп, жуучуларга жүгүнүп, башын ийкеп, «хан» кайнисинин колтугунда бейпил өмүр кечирүүгө белсенээр беле. Бирок Каныкей деген Каныкей. Ал инсандык өз алдынчалыкка эгедер кемеңгер ханыша. Каныкей сындуу адамдар өздөрүнүн баш түзүлүшү башкача жаралгандыктан, адат катары, жашаган чөйрөсүндөгү тапталган көнүмүштөрдүн алкагына сыйбагандыгы, руху менен акылы адат болгон социалдык стереотиптердин тосмолоруна батпай «ашып-ташып» тургандыгы менен бөтөнчөлөнүшөт. Мындай «тартипсиздиги» жана «ээнбаштыгы» үчүн белгиленген чийинди аттаган «тентектер» орнотулган тартиптердин кайтаруучулары тарабынан илгертен бери

карай катаалдык менен жазаланып келген. Эгерде мындай «ээнбаш» пенде патриархалдык – феодалдык замандын кучагында пайда болсо, анан ал ээнбаш, болгондо да аял болуп чыкса, анда бул нагыз балээнин өзү болмок.

Жуучу болуп келген Баймат менен Кыргыз чалдын «айткан сөзгө көнөсүң, айткан сөзгө көнбөсөң, чынын айтып коёюн, кан Көбөштөн өлөсүң» деген сөзүнө, «уурдап алчу катын жок, урушпай чапчуу баатыр жок, баркыма жетпейт, тийбеймин, баатыр да болсо сүйбөймүн, чамам келсе, тийбеймин, чаркым келсе сүйбөймүн! Уялсаңчы эки акмак, арачыга келгенден» деп жооп бергени Каныкейдин инсандык өз алдынчалыгынын канчалык экендигин, интеллектиси жагынан өз чөйрөсүнөн кыйла өйдө көтөрүлүп тургандыгын жана каршылык көрсөтүү духунун күчтүүлүгүн айгинелеп турат. Көчмөндүк-феодалдык чөйрөдөгү Каныкей зайыптын мындай көнүмүштөн тыш жүрүм-туруму жана бунту дароо анын өзүнө трагикалык кырсыкты чакырды.

Көркөм сөз теориясынын көз карашынан караганда, Каныкейдин личносттук өз бетинчелиги, көз карандысыз руху жана мүнөзү (характери) «Семетей» эпосунда ар дайым эпикалык сюжеттин конфликтисинин курчушун жана драмалык чыңалуусун стимулдап турган факторлордун бири.

Манастын жарынын көөдөнүн намыс тепкен жалтанбастыгына жана «хандын» эркине баш ийбеген багынбас нравасына кылыч менен найзаны каршы коюудан башка Көбөштүн айласы калбайт. Экөөнүн ортосунда кандуу кагылыш болуп өтөт. Жоо кийимин кийүүгө, тулпарга минүүгө үлгүрбөй калган Каныкей далысына Көбөштүн кара жаак айбалтасы тийип, эмчеги жара чабылып, канга боёлуп, бүк түшөт. Эси ооп жатканда, алмадай башын аларда, эр Шууту жансоогалап жатып, Каныкейди каарданган Көбөштөн арачалап калат. Көбөштүн көпкөн дөбөттөрү ымыркай Семетейдин бешигин ичинде бала бар деп ойлоп, көкбөрү тартып кетишет. Манастын ордосу таланат. «Алты арамдын» чабуулунан кийин мамлекеттин ордосунун кандай кейипте калгандыгы «Манаста» мындайча сүрөттөлөт:

Талынын баарын сулатып,

Тамынын баарын уратып.

Таш калааны талкалап,

Такыр чаап алыптыр.

Ар кайсы жерде оркоюп,

Ордонун орду калыптар,
Каныкейдин ак сарай,
Каалгасы темир, сом калай,
Төрт күл дөбө солуптур.
Буланы булап алыптыр,
Бузуку минтип салыптыр,
Как эткенден карга жок
Курулай талаа калыптыр:

Мынакей, тумшугунун алдынан башканы көрбөгөн «өздөн чыккан жаттын, өзөктөн чыккан өрттүн» сокур амбициясынын трагедиялуу натыйжасы. Ак мөңгүлүү Ала-Тоого, ак калпак кыргызга көз артып турган алыскы – жакынкы жоолордун көзүнчө өз мамлекетин, өз эгемендүүлүгүн өз колу менен талкалаган «Манастагы» «кыргыз» деген аты бар кош аяктуулардын жоругуна не дейсиң?!

Бул окуя улуу эпосубуздун бизге насыяттап калтырган сабагы, эскертүүсү деп ойлойбуз. «Абыке, Көбөш алты арам» - бул «Манастын» символу. Абыке, Көбөш алты арам-граждандык, атуулдук жетилбегендиктин символу, өз улутунун келечеги, түпкү стратегиялык кызыкчылыктары, башка элдердин катарындагы аброю, ар намысы, коопсуздугу жөнүндө иши жоктуктун символу, күнүмдүктүн, кара жемсөө өзүмчүлдүктүн символу, акылсыз авантюранын символу, «өздөн чыккан жаттын, өзөктөн чыккан өрттүн» символу. Эгер улут ичинде Абыке, Көбөш алты арамдын күчү үстөм абалга ээ болуп кетсе, журттун калаасы бузулар, ордосу ойрондолор, ата конуштан бакыт, ырыс качар. Ушуну айтып турат бизге «Манас». Бизге калтырган Манастын эскертүүсү ушул. Биз бүгүн ушуну эске түйүп коюшубуз керек. Себеби 21-кылымдагы эгемендүү Ата журтубузда да «Абыке-көбөш алты арам» фактору активдүү аракетте туруп жатат. Улуттун эки душманы болот: ички жана тышкы. Тышкы душмандан да, ички душман коркунучтуу. «Манас» эпосунда кыргыз мамлекети тышкы жоодон бир жолу (Алоокенин чапкыны), ички жоодон эки жолу (1. Абыке-Көбөш. 2. Канчоро-Кыяз) кыйрагандыгын көрөбүз.

Манастын ордосунун талкалангандыгын көргөн жарадар Каныкейдин ичинде карама-каршылыктуу эки сезим күрөшөт: Бу кордукту көргөнчө, Манастын артынан кетейин, тирүү жүрүп нетейин деп, бир жагынан жанын кыюуга ниеттенет. Экинчи жагынан энелик сезими туйлап, «ыңаалаган» Семетейин кыйбайт. Анын үстүнө көзү өтөөрүндө Манастын «уулумду аман-эсен чоңойт» деген керээзи

көкүрөгүндө турат. Каныкей өмүр-өлүм жөнүндөгү ички психологиялык драмадан азап чегип, кыйналат. Акыры анда Семетей үчүн, келечек үчүн тирүүлүктү улантуу жөнүндөгү ой жеңип чыгат.

Бирок да ой жүгүртүү образы, жан дүйнө түзүлүшү бөлөк, руху бийик намыскөй Каныкейдин «бытовизмдин» сазына тыгылган Көбөш көрпөнденин чөйрөсүнө ылайыкташып күн көрүүсү мүмкүн эмес эле. «Качырлардын арасында тулпар карып, каргалардын арасында шумкар карып» дегендей, «алты арамдын» арасында Каныкей эч убакта өзүн адам катары сезе алмак эмес. Кара кийип, кансыраган жесир Семетей жалгызын алып Букарга качууну чечет. Манастын өлөрүндө: «Менин көзүм өткөндө, бу Талас сага жер болбойт, мени ага-иним сага эл болбойт, атаң Темиркан көздөй качып кет» - деген сөзү анык болуп чыгат.

Терең ойлонуп, Каныкей менен кан Көбөштүн ортосундагы конфликттиге дагы бир жолу кайрылып, жалпылай айтсак, бул конфликт адам коомунун турмушун алмуस्ताктан бери карай коштоп келе жаткан демейки, түбөлүктүү карама-каршылыктын кезектеги көрүнүшү катары кабыл алынат. Бул - адамдык **руханий бийиктик** менен **кишилик пастыктын** ортосундагы карама-каршылык. Социалдык турмуштагы мындай антиномия дүйнө калктарынын адабияттарында асмандан учкан **шумкар** менен жерде боортоктоп сойлогон **жыландын** ортосундагы кагылыш-кармаш түрүндө аллегориялык формада чагылдырылып келе жатат. «Манастагы» Каныкей менен Көбөштүн ортосундагы конфликт адам моралынын диалектикасындагы ошо баягы эки полностун дайымкы күрөшүнүн дагы бир вариативдик кубулушу эмей эмне? Парадокс ушунда, социалдык тарыхта бирде шумкар ийгиликке жетишсе, бирде жылан жеңишти салтанаттап, бул эки антипод ит жыгылыш болуп келет. «Манастагы» кармашта бул жолу шумкардын канаты кайрылып отурат.

§2. Каныкейдин Ала-Тоо менен коштошуусу жана Ата Журт жөнүндөгү улуу САНАА же Семетей – кыргыз элинин үмүтү

Балтыр бешик Семетейди бооруна көтөрүп, буттарында кийген өтүгү жок, жөө-жалаңдап Букарга качып бараткан жолдо «**басайын десе ал кетип, балтырдан кара кан кетип, жиликтин башы зыркырап, таманы ташка былчырап**», ачка, ымыркайын эмизейин десе, эмчегинен сүт чыкпай, азап чеккен Каныкей менен карыган

Чыйырдыны көргөндө, калк энелерин карып кылып, тентитип мункүрөткөн, Манастын элдик ыйык жеңиштерин тебелеп-тепсеген Көбөштөй айбанга карата тишиң кычырап, муштумуң таштай түйүлбөй койбойт. Ал эми Каныкейдин «кең Таласты кыя албай, көзүнүн жашын тыя албай», эл-жер менен коштошуп турганын угуп-көрүп туруп, кошо ыйлабай коё албайсың:

- Аtpай элдин ардагы,
Айланайын Манасым!
Алтын бешик – тууган жер.
Кагылайын Таласым!
Өөдө бассам, өбөгүм,
Мүдүрүлсөм, жөлөгүм,
Төбөмдөгү жылдызым,
Баарыңардан айрылдым,
Кырк уруу кайран кыргызым!
Кектешкен жоого камынган,
Көк жолборстой чамынган,
Айкөлүм, сенден айрылдым,
Азапка түшүп кайгырдым.
Арманы болбос адамдын
Көмүлсө сөөгү жеринде!
Телчигип кайра келе албай,
Кайран элди көрө албай,
Калбасак экен көк жалым.
Алда кимдин жеринде!
Өсүп-өнгөн кең Талас,
Элиң менен аман бол!
Көз мелжиткен кең өзөн,
Белиң менен аман бол!
Муңга толгон кан Бакай,
Чалың менен аман бол!
Келеңкер чачпак, боз улан,
Жарың менен аман бол!
Жайлап жаткан төрт түлүк
Малың менен аман бол!
Кайрылып жерди карасам,
Кара боорум эзилет,
Карай берсем көз тойбой,
Кара көзүм тешилет.

Как жүрөгүм жарылып,
Кабыргам менин эзилет.
Каңгырап кеткен биз шордуу,
Кагылайын кең Талас,
Кай күнү сага кезигет?!
Кайда жүрсөм кең Талас.
Кетпессин менин эсимден,
Жетимиңди жеткирбей,
Кандуу жаш кетпес көзүмдөн.
Көргө кирип кеткенче,
Атпай кыргыз тууган журт,
Айланайын кең Талас,
Үзбөймүн үмүт өзүндөн!
Тентиреп жүргөн жетимиң,
Жетимим келип элине
Унчугар бекен төшүндөн!

Не деген күйүт, эмне деген арман, эмне деген кайгы! Жүрөктөн жарылып чыккан не деген укмуш муң. Өзүнүн трагедиялуулугу жана жүрөк – жүлүндөн атылып чыккандыгы, психологиялуулугу жана көркөмдүк кудурет-күчү жагынан Каныкейдин бул коштошуу монологу Манастын алиги Чоң Казаттан кайтып келип Аруукенин алдында өксөгөн монологуна теңтайлаш. Бул монолог «Манастын» көркөмдүк-эстетикалык дүйнөсүнүн көкөлөп көккө чыккан өтө бийик чокуларынын бири. Бул коштошуу арманы Каныкейдин жан дүйнө тереңинде кандай сыр, кандай кымбат нерселер катылып жаткандыгын аңтарып тышка чыгаргандыгы менен да уникалдуу. Караңызчы, Каныкей элин, кыргыз жерин кандай сүйгөн! Манасты кандай сүйсө, ак калпак калайык-журтун, калдайган Ала-Тоону, касиеттүү кең Таласты дал ошондой кан-жаны менен берилип сүйүптүр. Кыргыз эл-жери Каныкей үчүн кандай гана кымбат. Караңызчы, мекенинен ажырап жатып, Каныкейдин ичинин сыйрылып турганын. Жан дүйнөнүн эмне деген марттыгы, эмне деген улуулугу! Тууган эл-жер үчүн кара жанын садага чабууга даяр. Не деген атуулдук күйүмдүүлүк, эмне деген патриотизм чөгүп жатат, бул керемет көркөм саптарда.

Көз жашын тыя албай айтып турган Каныкейдин ушул монологун дагы тыңшап туруп, дагы бир жолу айталы, Манастын, кыргызын,

тирөөч болуп сактап калды. Ушул ой аң сезиминин түпкүрүнөн чырак болуп күйүп, канышанын жанын аман алып калды. Семетей ботом барда өлбөй тирүү жашоомдун мааниси бар деп туюнду. Анан да, кемеңгер Каныкей Манастын өлбөстүгүн анын өз мекенинин бактаалайы үчүн жасаган уулдук даңктуу иштеринен, «кулаалы жыйып куш кылган, курама жыйып журт кылган» эрдигинен, элинин «ысык-сууктан тосуучу, орнотулуу чынары» болуп берген мээнетинен көрүп турат. Ушундай ишениминен улам, аза күтүү учурунда **«ата болгон жан элең, баатырым, ак калпактуу кыргызга, ободо чолпон жылдызым, ордунду жоктоор кыргызын, асманда чолпон жылдызым, артыңдан жоктоор кыргызын»** деп шолоктоп ыйлап, даңктап — даңазалап кошогун кошту да. Каныкей тереңинде Манастын тирүүлүгүн ошол даңазалуу иштеринин, жеңиштеринин сакталышынан, улантылышынан, көбөйтүлүшүнөн көрөт. Түптөп, орнотуп кеткен иштери өлбөсө — айкөлүнүн өлбөгөнү ошол. Манастын кыргызга жагып кеткен чолпону өлбөй — өчпөй жаркырап күйүп турушу керек. **«Атам өлсө тайлак бар, комун жерге таштабайт»** деген элдик даанышмандыктын нугунда ой толгоп, Каныкей ошол Манастын өрнөктүү иштеринин улантышынын, жандырып кеткен чолпонунун өчпөстүгүнүн кепилдиги — Семетей деп билет. Ошон үчүн Букарга качып бараткан жолдо артынан издеп келип жолуккан Бакайга **«капа болсок кан аба, кайратың жетим бар аба, Манастан калган белек бар, баш көтөрөр жөлөк бар»** деп айтып отурат. Мына ошентип, мындан ары карай Каныкей эненин бүткүл үмүтү, бардык ой-тилеги, бардык санаасы кулуну Семетейдин тегерегинде жетим көпөлөк чыракты айлангандай айланып калды. Анан дагы өйдөкү өзөктү өрттөгөн «алты арам» Манастын ордосун талкалап, туусун жыгып, туягынын бешигин көкбөрү тарткандан кийин, Каныкей Семетейди сактоонун зарылдыгына дагы жүз эсе, миң эсе ынанды.

Букарга качып бараткан Каныкей үчүн боорундагы көтөргөн баласы — өзүнүн гана үмүтү эмес, «алты арамдын» үстөмдүгүнүн алдында калган бүт кыргыз элинин үмүтү, кыйраган Манас мамлекетинин үлпүлдөп жанга чырагы эле.

§3. Сексендеги Чыйырды эненин бороонду беттеп чыгышы же Бакайдын көз жашынын сыры

Ошонун ичинде Семетей — Чыйырды чоң энесинин да, Бакай акылмандын да үмүтү болучу. Кандай кайгыга батпасын, Каныкей

баары бир кыйын кырдаалда жалгыз калбайт. Кара мүртөз Жакып чалынын арамдыгы, чыккынчылыгы менен келише албай, айкөл эне Чыйырды келини Каныкей таралка өтүп, Көбөштүн чабуулу учурунда балтыр бешик небересин коюнуна катып, тоо-таштын, карагай-чердин арасына корголойт. Зилинде Чыйырды эненин Манасы менен Каныкейин бир эле киши деп эсептегени сезилип турат. Чыйырды үчүн Каныкей менен бир болуу уулу Манас менен, анын арбагы менен бир болуу деген кеп. Мына ошон үчүн тагдыр таразага түшүп турганда, 80деги жашына карабай, келинин колтугунан жөлөп, «0, Каныкей кулунум, белиңди байлап, кайрат кыл, атакен Темиркандын шаарына, тентип кирип кетели», деп кеңешин берип, өбөк болот. «Көбөш көр шүмшүк баштады, казандан бери талкалап, кайырчы кылып таштады, Ала-Көл элек саз болдук, Ала-Тоо элек пас болдук,» деп арман кылган карыган Чыйырды байбиче да небереси үчүн тирүү жашагысы келет. Теңирим берген ушул чүрпөм аман болсо, атасынын арыгын улап чабаар, оогон жүгүн түзөөр деген үмүттө небересине кара жанын чаап, аны ажалдан арачалап, алыскы чоочун өлкөгө тентип кетүүгө тобокел кылат.

Чыйырды: - Өзөндөн аккан булагым,
Өлөрдө көргөн чунагым..
Манастан калган мурасым,
Башымдагы паанайым,
Балтыр бешик Семетей –
Мандайдагы таалайым!
Аңдып келип, алты арам
Адырды бойлоп ашпасын.
Алсырап араң турганда.
Төбөбүздөн баспасын.
Кармап алып жетимди,
Өз билгенин кылбасын.
Кетели балам, олтурбай,
Кокустан кудай урбасын! - деп чебеленип, Каныкейди шаштырат. 80 жашында ата конушун таштап, бели бекчейип, көзү чекчейип карыган кезде, үйдүн төрүндөгү тынчтыгы менен коштошуп, келини, небереси үчүн бороонду беттеп жолго чыккан Чыйырды эненин акыйкатчылдыгына жана руханий эрдигине таазим!

Кылдын кырындагы кырдаалда качкан Каныкейге, карыса да калдайган караан болуп, унутулгус көмөк көрсөткөндөрдүн дагы би-

ри Бакай. Эки качкындын артынан издеп келип таап, болгон аракетин жумшап, ары бери чапкылап, азык-түлүгүн, минээрге унааларын камдап берип, мүнкүрөп турганда Чыйырды менен Каныкейдин «өчкөн отун тамызган» Бакай карыя.

Акылман Бакай эл-жерине кызматы өткөн канышаны өтө жогору баалайт. Кыз кезинде көргөндө эле «ургаачынын ыктуусу, ак жоолуктун мыктысы, ал Каныкей турганда, санжыргалуу башыңды, жер жүзүнө кан кылаар» деп Манаска айтып, кийин ушул көрөгөч болжолу чын чыгып, Каныкей кадыры бийик канышага айланганда, Бакайдын төбөсү көккө жеткен. Аксакал даанышман Манастын жарын өз бир боор кызынан артык көрөт. Ошон үчүн Манастын ордосунун таланып-тонолуп, ойрондолгонун күтүүсүздөн көрүп, Каныкейди таппай калганда: «**Жагылган шамым өчкөнбү, жалгыз балам Каныкей, жоо олжолон кеткенби? Канатымдан кайрылып, кантип тирүү турамын, канышам Каныкейден айрылып**», деп буркурап ыйлап жибербедиби.

Терең ойлонсок, Бакайдын сакалы ылдый жашын куюлтуп ыйлап турганында көп маани жатат. Элинин ысыгына күйүп, суугуна тоңуп, жоону бирге жоолашып, доону бирге доолашып, Бакайдын Манас менен кошо кыргыз мамлекетинин устунун тургузганы жалган беле? Чоң Казатта Алмамбет, Чубак, Сыргакка окшогон мамлекетти коргой турган көкжалдар шейит болуп, кийин Манастын көзү жумулуп, анан баягы кырк чоро Манас бардагыдай болбой, Абыке-Көбөш тарапка ыктап калганда, журттун ыйык ордосунун тиреги деп Бакай Каныкейди санап, Каныкейди бел тутуп, ишенип жүргөн болучу. Эми моминтип, өзүнүн көзү тирүү турганда, өз колу менен кошо курушкан Манас ордо, мамлекет коргону кыйратылып, анан ушул ойрондолгон ордонун устунун кайра тургуза турган Каныкей менен кабылданган калган туяк өлүү-тирүүсү билинбей, дайынсыз болуп жатса, Бакай буркурабай коёбу?

Бакайдын көз жашы - бул Манастын мамлекетинин тагдырынын күйүтүн тарткан улуу көз жаш. Бул көз жашта чоң сыр жатат.

Семетей перзент - мамлекеттик масштабда, улуттун стратегиялык кызыкчылыктарынын багытында ойлонгон Бакайдын тереңдеги үмүтү эле. Ошон үчүн даанышман карыя Семетей жөнүндө ойлонгондо: «**айкөлдөн калган жалгызым, астыга салса ак жолум, аркамда калса сан колум, оо, Семетей күл ботом, кара кашка тынарым, Манаска тете болот деп, кармап бир турган чырагым**» деп, ичинен баланы эркелетип, караанына жалынып турчу. Семетей

атасы Манастай болуп, кыргыз мамлекетинин чырагы болот деген үмүттү, ойду ичинен желектей желбиретип, алдейлеп алып жүргөн. Ушул идея «Алты арамдын» бийлигине каршы оппозицияга өткөн Бакай аксакалдын жан дүйнөсүн ич жактан тиреп турган түркүк сыяктуу болучу. Ордонун тып-тыйпыл болуп чабылганын көргөндө, Бакайдын ичинен бүлүнүп, жанагинтип буркурап ыйлап жибергени, дароо астындагы тулпарга олбуй-солбуй камчы уруп, оң-тетири теминап, жетим менен жесирди жандалбастап издеп жөнөгөнү бекер жерден эмес болучу.

§4. Каныкей менен Бакайдын Букарга бараткан жолдогу УЛУУ ЖОЛУГУШУУСУ же кайтып келүүнүн жана күтүүнүн философиясы

Бакайдын, Каныкейдин, Чыйырдынын Букарга качып бараткан жолдогу жолугушуусун биз **УЛУУ ЖОЛУГУШУУ** деп атаар элек. Чындыгында эле бул улуу патриоттордун жана даанышмандардын **УЛУУ ЖОЛУГУШУУСУ** болгон. Эмне үчүн?

Сыртынан үстүрт карап, окуп кеткен адамга бул жолугушуу кыйын-кыстоо кырдаалда качкан менен издегендин бири-бирин табышы, алардын бул кездешүүдөгү сүйлөшкөндөрү – бири-бирине кайгысын айтып кейип-кепчиген жөнөкөй эле кеп-сөздөр катары көрүнүшү мүмкүн. Бирок чындыгында андай эмес. Бул сүйлөшүүнүн маани-маңызы өтө тереңде жатат. Керек болсо, тагдырга тете сүйлөшүү. Манастын мамлекетинин бүлүнүшүнүн, журт ордосунун кыйрашынын, кайгыда калган жан дүйнө кризисинин шарттарында жана тагдыр бычак мезинде турган кырдаалдагы жолугушууда элдик лидерлердин ортосунда жөн салды, көрпөндөлик деңгээлдеги сүйлөшүүнүн болушу мүмкүн эмес. Эмесе, Каныкей менен Бакайдын диалогуна көңүл буралы: Бакай менен Каныкейдин ортосунда бул жолугушууда төмөнкүдөй чоң сөз жүрөт:

Бакай:

- О, Каныкей, кулунум,
Бүгүн бурдуң санааны.
Алыска сапар жол жүрүп,
Аман сактап алыпсың,
Манастан калган баланы.

Мындан ары, Каныкей,
Аңылдаган алты арам,
Кеңкол бойлоп конушпайт,
Кыйгачташкан кырк чочко,
Баштагыдай болушпайт.
Жыл он эки ай болгончо,
Балам, төө кайтарып күйөрмүн.
Төбөндөн тийген ит менен,
Кырдаалы келсе Каныкей,
Мен төбөлөшө жүрөрмүн.
Төрөмдөн калган жалгызды,
Мен он эки жыл күйөрмүн.
Он эки жылда келбесе,
Таласты балаң көрбөсө,
Азабын тартып кордуктун,
Ажалсыз Бакай өлөрмүн.
О, Каныкей, кулунум!
Аңгеме дүкөн курай жүр!
Ал-абалы кандай деп,
Бакайдын жайын сурай жүр!
Сен Букардан тарткыча,
Бек байлаймын белимди,
Төө ичинде кара нар,
Мен Желмаянды сактармын.
О дүйнө кеткен жалгызым —
Манастын тузун актармын

Каныкей:

- Өзөнгө кырчын тал бүтөр,
Өлбөгөн жанга мал бүтөр.
Манастан калган бир жетим,
Эсен болсо, эр жетер.
Эр жеткенче, эс кетер,
Эшикке келген дос кетер.
Эсен болсо каралдың,
Эптеп-септеп күн өтөр.
Капа болсок, кан аба,
Кайратың жетим бар, аба.

Манастан калган белек бар,
Баш көтөрөр жөлөк бар,
Балаң аман турганда,
Баладан сага өбөк бар.

Бакай:

- Ой, Каныкей, кулунум,
Темиркан конуп жетерсиң,
Атаңы айыл болорсуң,
Арка чачың өрө көр,
Алдейлеп турган чунакты
Ысмайылга бере көр!
Оолакка салгын боюнду,
Чоочундай кылгын оюнду.
Балаң эрбейип атка мингенче,
Ок өтпөс тонун кийгизбе,
О дүйнө кеткен Манастын
Ата экенин билгизбе!
Тулпарды минип желгенде,
Жашы он экиге келгенде,
Жибергин ушул Таласка,
Зырат кылсын жетимим,
Курдашым көкжал Манаска!
Мен кыянын башын чалармын,
Кыйналып Бакай өлбөсөм,
Кыямат жүзүн көрбөсөм,
Кыйындан калган белекти
Мен жолдош кылып алармын!
Билбегенин билгизем,
Туйбаганын туйгузам!
Мен ээрчитип жүрүп эр кылам!
Эр уулу менен тең кылам!
Белин бекем буушам,
Бексинген Коңур канкордон
Берендер кунун куушам!
Аман келсе жетимим,
Бакай гана күнүн көргөнү!
Жетим аман келбесе,
Байкушуң Бакай өлгөнү!

Каныкей:

- Өлбөсөм Чаткал жайлармын,

Өзөнгө бээм байлармын.

Көлөкөм аман турганда.

Көбөштү мен да айдармын,

Доңуз канды жайлармын!

Абыкесин аймармын,

Көбөштү көргө киргизип,

Эл ичинен айдармын! (Семетей, Фрунзе, 1960-жыл).

Карыя ушул бала үчүн өлбөй тирүү жашаарын, ушул баланы 12 жыл саргарып күтөөрүн көз жаш аралаш какшап айтып, Таласта күйөөрү, күтөөрү, күрөшкө чыгаар адамы, Манастын тузун актаар абакеси бар экенин Каныкейге туйгузуп отурат. Каныкей болсо, «өзөнгө кырчын тал бүтөөрүнө» ишенич кылып, Бакайдын күткөн үмүтүн актоого чечкиндүү экенин туйгузуп, карыяга кайрат тартуулап жатат. Айкөл Манас атасынын тууруна кондуруу үчүн балапан Семейтейдин канатын жетилтүү- Каныкей менен Бакайдын арзыган арман-тилеги.

Мына ошентип, бул диалог жөнөкөй эмес, улуу мазмунга толгон **УЛУУ БААРЛАШУУ**, сырдашуу жана Ата журт тагдыры, анын келечеги тууралуу стратегиялык **УЛУУ АКЫЛДАШУУ** десек эч жаңылбас элек. Терең карап, айтылган сөздөрдүн ары жактагы маанисине кадалана үнүлсөк, Букардын жолунда Бакай менен Каныкейдин ушинтип акылдашканынан, Семетей аркылуу «өзөктөн чыккан өрттүн, өздөн чыккан жаттардын» Таластагы зордукчул бийлигин кулатуунун, Манастын ордосун кайра калыбына келтирип, арстандын туусун кайрадан орнотуунун, кыргыз мамлекетин, эл-журттун көз карандысыздыгын сактап калуунун **улуу планы түзүлгөндүгүн**, ушул максатта мындан аркы иш-аракеттердин стратегиясы аныкталгандыгын көрбөй коюшка мүмкүн эмес. Бул диалог – улуу мүдөө үчүн эки элдик кеменгердин ортосунда тымызын түзүлгөн **УЛУУ КЕЛИШИМ**. Бул диалог улуттун тагдыры жөнүндөгү **УЛУУ САНАА**. Бул жерде куугунтуктагы Каныкейдин Букарда жүрүшүнүн жана Букардан кайтуусунун философиясы жана Бакайдын Таластагы **УЛУУ КҮТҮҮСҮНҮН** сыры, маңызы берилип отурат.

Мына ушинтип, дагы айталы, Семетей эмчектеги «ыңаалаган» ымыркайдан улуттун улуу үмүтүнө айланат. Бакай, Каныкей,

Чыйырдынын Букарды беттеген жолдун бир ашуусунда ушул «улуу үмүттү» ортого алып, кайра, кайра жыттагылашып, бири-бири менен ажыраша албай турган учуру «Семетей» эпосунда мындайча сүрөттөлөт:

Деп ошентип, зор Бакай,
Беренден калган белектин,
Оң бетинен бир жыттап,
Сол бетинен бир жыттап,
Улам-улам кучактап,
Үчөө бирдей бышактап,
Көздүн жашын төгүшүп,
«Көрүшкөнчө кош бол», - деп.
Ортого коюп жетимди,
Улам-улам өбүшүп ...

Бакай менен Каныкейдин өйдөкү жолугушуусунун жана сүйлөшүүсүнүн мазмуну Бакайдын эпосто «Караңгыда көз тапкан, олуя Бакай карыя» делип, ал эми Каныкейдин «калк энеси» деп бекер жеринен аталбагандыгын биздин көз алдыбызда дагы да даана ачып көрсөттү. Акыл-эстери Ата мекендин көйгөйлөрү менен алек болгон чыныгы рухий жол башчылар экендиги, «Мен» деп төшүн какпаган, бирок көптүн жүгүн аркалаган, калктын нагыз **«жабылуу кара ингендери»** экендиги алакандагыдай айкын боло түштү.

Бул жерден Бакайдын бул дүйнөдө тирүү жашап жүргөндүгүнүн маңызы- Манас экөө кан, тер менен курган кыргыз мамлекетинин эгемендүүлүгүн сактоо, коргоо философиясында экендигин да ачык туюндук. Эгерде бул улуу дөөлөт «Абыке-Көбөш алты арамдын» колунда калып, жок боло турган болсо, анда бул Бакайдын граждандык трагедиясынын жана өлүмүнүн өзү болмок. **«Жетим аман келбесе, байкушуң Бакай өлгөнү»** дегени кара башынын физикалык өлүмү жөнүндөгү кеби эмес, биринчи иретте, акылмандын өзүнүн моралдык өлүмү жөнүндөгү түтөгөн күйүтү. Ушундайча ойлонуу ыгы жагынан Каныкей Бакайдын эгизи сыяктуу. Эгерде айкөлүмдүн, эл-журтумдун үмүт-тилеги - жалгызым Семетейден ажырай турган болсом, анда Букарга кетишимдин да, Таласта тирүү басып жүрүшүмдүн да зарылдыгы жок, бу көрөкчө **«айланайын энеке, курман болуп кетейин!»** деп, ал Чыйырдыга чырылдап - чыркырайт. Мынакей, улуттун чыныгы улуу граждандери. Элдин

эки чоң мүлкү бар: биринчиси баатыр, экинчиси акылман деген сөз бекеринен эмес экен .

Кыскасын айтканда, айкөл Манас курган кыргыздын эгемен мамлекетинин кыйрап турган устунун Семетей аркылуу кайра тургузуу, ыйык ордону калыбына келтирүү боюнча Каныкей Бакай, Чыйырды үчөөнүн жашыруун кездешүүсүн жана макулдашуусун баяндаган окуя, «Манас» эпопеясынын идеялык-көркөмдүк, патриоттук-философиялык, моралдык мазмунун бийикке көкөлөтүп, көтөрүп турган сюжеттик «атланттардын» бири экендигин баса белгилегибиз келет.

§5. Каныкейдин Букардагы жылдары, падыша Темиркандын айкөлдүгү, эркин өскөн Семетей же Каныкей кыргыздын кызыбы же тажиктинби?

Эми ошол улуу план кандайча ишке ашты? Каныкейдин Букардагы турмуш-тагдырын, Семетейдин ал жакта кандайча өсүп тарбиялангандыгын кыскача болсо да иликтебей туруп, бул соболго дароо жооп берүү ашыккандыкка жатаар эле.

«Семетей» эпосунда шер Манастын кайнатасы, «Букардын каны Темиркан акылы терең, колу март, касиеттүү жан эле» деп мүнөздөлөт. Чынында эле, Темиркан адамдык асыл касиеттерге эгедер, токтоо мүнөз, сабырдуу, тынчтыкты сүйгөн, элин-жерин бейпилчиликте, токчулукта кармаган, камкор, балдарына мээримин төккөн акылман падыша. «Кыз да болсо кенжемди, алтымыш уулга бербейм деп, тоюма токсон союптур» деп, Букарга бараткан жолдо, Каныкей Чыйырды энеге балалык күндөрүн аңгемелеп, атасын ыраазычылык менен эскерет. Кичинекейинде кенже кызын кандай жакшы көрсө, азыр Каныкей Таластан каралуу болуп, кайгыда кайтып келгенде да, Темиркан аталык кучагын жайып, Ысмайыл уулу экөө ак көрпө жайыл болуп тосуп алат. Ысмайыл да, атасы Темирканды тарткан пейли кенен, акылдуу жигит, эжесинин күйүтүн дароо түшүнүп, өтүнүчүн жата калып кабыл алып, Семетейди бала кылып алып, бул жөрөлгөгө арнал, той берет. Каныкейдин Букардагы турмушу ушинтип башталат.

Семетей таякеси менен таятасынын колунда атасы Манас, жери Талас, энеси Каныкей экенин билбей, бейкапар өсүп, чоңоё баштайт.

Таятасы Темиркандын небереси Семетейге кандайча агыл-төгүл мамиле жасагандыгынан бир мисал тарта өтөлү. Таятаны угалы:

- Ушул турган Семетей,
Тулпардан калган туягым,
Туу казанат чунагым,
Найзага таккан желегим
Асылдан калган белегим
Алып келген Каныкей –
Өз сөөгүмдөн чыкканым
Өлгөндө көргөң Семетей,
Тилегиме келгеним,
Баламдан чыккан эрмегим.
Кааласа, жазар кумарым!

Темиркандын бул сөзүнөн, анын күйөө баласы - маркум Манасты “асыл” деп, өтө жогору баалай тургандыгы, кызы Каныкейди жанындай көрөрү, табиятынан гумандуу, мээримдүү, кенен киши экендиги, жээн небересине чын жүрөгүнөн күндөй чачырап төгүлүп тургандыгы айкын-ачык көрүнүп турат. Темиркан менен Ысмайыл «Көңүлү эркин өссүн» деп, канаттууга кактырбай, камчылууга чаптырбай, Семетей үчүн бардык камкордуктарды көрүшүп, баланы жайына коюшат. Мунун баарына көз салып турган Каныкей, атасы менен инисине тымызын ыраазы болуп, тилеги орундалып жатканына ичинен тобо кылып, «алыста калган элиңе, аныктап тиер кергиң» деп, Семейтеди айланчыктап, уулунун караанына жалынып турат.

Ушул жерден бир аз “чегинүү” жасап, илгертен бери көптөрдү кызыктырып келе жаткан бир маселенин түйүнүн, сырдуу табышмагын жандыра кетүүгө аракет кылуунун кезеги келип турат. Бала Семетей обу жок тентек чыкса да, эмне үчүн аны кагып-силкпей, тизгинин тартпай, ээн-жайкын коюп, эркин өстүрүп жатышат? Темиркан, Ысмайыл, Каныкей үчөө эмне үчүн атасы Манас, жери Талас экенин билгизбей, Семетейди бөлөлөп чоңойтушууда?

Айтмакчы, Семетейге ата-энесин, эл-жерин туйгузбай багып өстүрүү демилгеси биринчи Манаска таандык экенин эске түшүрөлү. “Атаң Темирканга барганда, колундагы Семетей, балтыр бешик чунактын, кыркып бергин чыбыгын, кылып бергин

ырымын,кылычтын мизин аттатып,тууганың Ысмайылга бере көр,мойнуна тумар тага көр,ата жайын билгизбей,эне жайын туйгузбай,чунагың-Семетейди бага көр,жашы он экиге келгенде эне-ата жайын билгизгин.”-Манастын о дүйнө кетээр алдындагы Каныкейге айткан керээзи,аманат тапшырмасы ушундай.

Суроо туулат.Эмне үчүн эне-ата жайын балага билгизбеш керек эле?Эмне үчүн тууган эл,туулган жер жөнүндөгү түшүнүктөн баланы оолак кармаш керек эле? Манас баатырдын адаттан тыш мындай керээзинин сыры эмнеде?Айкөлдүн мындай аманат тапшырмасында көмүскөгө буккан кандай маани бар?

Манастын бул сырдуу керээзинин жабыктагы маанисин туюнуш үчүн,адегенде Семетейдин келечеги,туягынын болочоктогу көтөрөр жүгү жөнүндөгү Ажонун ички оюн түшүнүшүбүз керек.Манастын тереңдеги ою боюнча, Семетейге атанын ордун басып,ажолук тактыны ээлеп,ак калпак журттун жүгүн аркалоо,эл-жерди ички-тышкы жоодон коргоо,азуусун айга жанган чет душмандар менен “кыл чайнашуу”,калкына калдайган чеп болуу милдети туш келмек.Ушундай милдетке жараш үчүн артында калган туягым эч нерседен жалтанбаган кашкөй,кандан,бектен кайра тартпаган “көкжал”, “жалбырттаган от болуп,күйүп турган чок болуп”,эркин өсүп чоңойсо, деген Манастын ичинде ой турат.А эгерде бала энеси жесир,өзүнүн жетим экенин билсе,бул аз келгенсип, Абыке-Көбөш алты арам төбөсүнөн басып (“Ажалым жетип мен өлсөм,калып калса Семетей, Абыке,Көбөш арамдар, көк мээ кылып жүрбөсүн,уй артына салбасын,жашында сабап жалгызды,коркунчаак бала кылбасын”-Манас),үстөмдүк кылып турса,анда баланын жан дүйнөсү чүнчүп,көңүлү жабыркап,басынып,жалтанчаак болуп чоңоймок.Манастын ою боюнча, мындай атадан жетим калып өксүгөн,камчылуу кара мүртөздөрдүн алдында жалтан, тартынчаак,корунчаак болуп тарбияланган баладан, азуусун айга жанган жоолор менен тайманбай “текөөрлөшө”турган жалтанбас баатыр, эл-журтуна чеп болгон чечкиндүү жол башчы өсүп чыкмак эмес.Мына ушундан улам Манас туягынын жетиммин деп басынбай,өзөктү өйүгөн өксүү сезимине тушукпай,Темиркан падыша таятасынын мекенинде,мартабалуу Ысмайыл таякесинин колунда,анын “кара чечекей баласы” катары тарбияланып, “ата-энесинин маңдайында” кулундай оюн салып,колу-бутун кенен сунуп,он эки жашка чейин ээн-эркин өсүп чоңойсо деген тымызын тыянакка келгени билинет.Мына ушундай “ак көрпө жайыл”

жагдайда өссө, анан өзүмдү тартса, балам кабыландай күркүрөп, кайра Таласына кайтып келээр, деп тилек кылып, ушуну керээз катары айтып отурат, Манас. Манастын керээзинин купуя сырын, биздин оюбузча, педагог-психолог Бектур Исаков төмөнкүчө туура баамдаган: “Атасынын керээзи боюнча Каныкей Семетейди Ысмайылга бала кылып берет. Демек, Манастын оюнда турган купуя сыр – баланын жалтак болбой, жетимдин тонун кийбей, ээн-эркин өсүп-чоңоюшун камсыз кылуу ылаажысы эле” (Исаков Б. Айкөл Манастын калыптанышы. - Бишкек, “Гүлчынар” бас-масы, 2010-ж., 80-бет).

Бул купуя сырлуу керээзинен улам Манас атабыздын улуу баатыр гана эмес, ошону иенен бирге алысты болжоп, терең ойлонгон педагогдугу да, психологиялык кылдаттыгы да бар экени баамдалбай койбойт. Манастын керээзинин түпкү маңызын түшүнүп жана кабыл алышып, Семетейди шек билгизбей, алпештеп чоңойтуп жатышкан Темиркан таята менен Ысмайыл таякенин кишилик кенендигине баа бербей койбойбуз.

Демек, жакшылап баамдасак, Манастын керээзинин жана керээзди атасы, иниси менен биригип аткарып, жери Талас, атасы Манас, энеси өзү экенин билгизбей, уулун өстүрүп жаткан Каныкейдин аракет-мээнетинин ары жагында даанышман педагогикалык чоң маани-маңыз жана эртеңкини көздөгөн стратегия жаткан экен.

Ал эми уулунун эстутумунда, ата-тегин, тарыхый тамырын таануу жагында убактылуу пайда болгон вакуум, кийин Каныкейдин Букарда көзүнүн жашын чубуртуп, тууган жер, бир боор эл, айкөл Манас, анын жолборс чоролору жөнүндө Семетейге сыр төгүүсү (“Каныкейдин жомогу”) менен компенсацияланат.

Бир жагынан минтип баласынан кичине санаасы тынып турса, экинчи жагынан Каныкей Букарда жашап жүргөндө, Таласты, элди-жерди сагынып, ичи туз куйгандай ачышат. Ала-Тоо дегенде жүрөгү элеп-желеп. «Касиеттүү кыргызды, кайрылып көрөр күн болсо, баштагыдай болтурса, Таласка кудай кондурса», деп дайыма ак эткенден так этет. «Кең-Колдон чапкан көчүмдү, келберсинген Көбөштөн, кетирбей алсам өчүмдү» деп, алты арамдын үстөмдүгүн жоготуп, айкөлүмдүн ордосун ордуна койсом дегенде эки көзү төрт. Баягы Бакай менен шерттешкени күнү-түнү оюнда. Басса-турса Манастын арбагына жалынып турат. “Каныкейге кыргыз элин, анын баатырларын дайым жогору балоо мүнөздүү. Айрыкча Каныкей өз

элинен, жеринен азып-тозуп жүргөн кезинде элинин жакын, жеринин кымбат экендигин өтө курч сезет. Ошон үчүн: “Кең-Колум өндүү жер кайда, султаным Манастан калган журт эле, кыргызды гана көрөр күн кайда”, -деп мунканат”(Самар Мусаев- көрсөтүлгөн диссертациясынан.)

Теңирим кыргызыма Семетейим менен жеткирер бекен деген тилекте, өзүнчө төлгө кылып, Букардагы чоң тойдо, Тайтору тулпарды байгеге чапкан учурдагы Каныкейдин Ата-Тоодогу эли-жерине байланышкан ички толгонуулары жана патриоттук санаркоолору эпосто өзгөчө көркөмдүк күч менен берилген. Букарда кандай күйүт, арман, сагыныч менен жашагандыгын, ошондогу Каныкейдин психологиясын даана туюнуш үчүн анын төмөнкү ички монологун окуйлу:

Маңдай сөөгүм кайкы экен,
Манастын көзү өткөн соң,
Күн көрөрүм тайкы экен!
Кең Таластын баткалда,
Керилген төрөм коркутуп,
Кыямат көздөй жол тартып,
Кыйноо көрүп жатканда,
Курман болуп куу катын,
Өлүп албай не болдум!
Улуу тоодон унчуккан
Улар болбой не болдум?!
Тартынбай өлүп, бир жатып,
А дүйнө кеткен көкжалга
Курман болбой не болдум?!
Бел байлаган белим жок,
Бейпай тартсам мынчалык,
Берендин зайбы деп турган
Берекем кыргыз элим жок!

Киндик кесип, кир жууган жеринде, балалыгы өткөн Букарда, падыша атасынын камкордугунда жашап жүрсө да, Каныкейдин өзүн бактылуу сезе албагандыгына, тескерисинче, ичи күйүп өрт болуп, эки көзү төрт болуп, кыргыз жакты карап, саргарып санаага батканына айран калбай коё албайсың. Он эки жыл болуп калса да, күйүтү пастабай, күнү бүгүнкүдөй аза күтүп, өмүрлүк жарысыз өзүн

тирүү өлүктөй сезгенин, «Талас» дегенде көөдөнүнөн көк түтүн бургул турганын көрүп туруп, Каныкейдин «Манас» деген «айыкпас оору» менен түбөлүк ооруп калгандыгына жана ак калпак кыргыздын түбөлүк «мажнунуна» айланып кеткенине дагы бир жолу ынанабыз.

Ушундан улам айтарыбыз, Каныкейди тажиктин кызы деп ким айтат? Айтмакчы, «Манаста» тажик эли деген бар. Бирок Каныкейди тажиктин кызы деп түздөн-түз айткан, бир сөз жок. Ал эми Букардын каны Темиркан «тажик» деп эпостун эч жеринде айтылбайт. Илгерки далайлаган кандуу чапкындардын тушунда Ооган, Иран, Үргөнч, Букар тарапка ооп кеткен, кийин ошол жактарды жердеп, бөлөк элдин динин, салтын, маданиятын кабыл алып, жашап калган кыргыздардын бар экендиги Сагымбай Орозбаковдун вариантында эскерилип өтөт. Тарыхтын өзүндө да мындай фактылар арбын кезигет. Темиркандын да түбү кыргыз затынан болуп, бирок отурукташкан тажик-түрк чөйрөсүндө туулуп өсүп, акыры жүрүп, өзүнүн эмгек-мээнети, эрдиги менен Букарга кан болууга жетишкен адам болушу толук мүмкүн. Екатерине экинчи өзү немис болуп туруп, оруска падыша болгон эмеспи. Өзүнүн кан сарайында жорго кармап, Каныкей кызына кичинекейинен тоолуктарчасынан жорго мингизип, бирөөнүн көзү тиет деп, мойнуна кыргыздардагыдай тумар тагып, үйүндө балдарына бээ, тай союп (тажик баласы жылкынын этин жебегенин эске алсак) бергенине караганда, Темиркандын тамырларында кыргыздын каны ойноп тургандыгын байкатпай койбойт. Ал эми Букарда «Манастын ашын берейин», Семетейди Букарга «кан көтөрүп алайын» деген чечиминен Темиркандын түпкүлүгүндө кыргыз насиліне жан тартып тургандыгы сезилет. Каныкей атасы Темиркандын түбү кыргыз экенин билгендиктен, баягында Таласка келин болуп келгенде, акыры жеримди, элимди таптым деп, өзүн ичинен чексиз бактылуу сезгени туюлбай койбойт. Анан калса, өйдөтө Талас менен коштошуп турган учурунда «арманы болбос адамдын, көмүлсө сөөгү жеринде» деп жатпайбы. Туулган аймагы Букар болсо да, ушинтип арман кылып турганы, Каныкейдин түпкү ата-бабамдын жери, өз мекеним Ала-Тоо деп санаганын ишаралап турат.

Демек, «каныкей тажиктин кызы» дегенди кечээки СССР доорунда «сверхинтернационалисттер» ойлоп чыгарган идеологиялык конъюнктура деп айтууга туура келет. Каныкей тажиктин эмес, кыргыздын өзүнүн кызы. Каныкей энебиз – кыргыз! Болгондо да чоң тамгалар менен жазыла турган кыргыз аялзаты. Буга ишениш үчүн «Манас» эпопеясын кунт коюп окуу керек.

Ошондой эле, «Манас» трилогиясын кунт коюп окуу аркылуу төмөнкү нерсени да андоого болот. Маселен, байыркы Египеттин ханышасы Клеопатра тарыхта реалдуу жашап өткөн инсан экендиги белгилүү. Эгерде, жазуу-сызуусу бар Египеттин жана Жер Ортолук деңизинин цивилизациясы ал жөнүндөгү тарыхый маалыматтарды сактап калбаганда, атактуу Клеопатра балким, акырындап жүрүп отуруп, конкреттүү тарыхый дарегин жоготуп, легендага айланып, андан барып, элдик оозеки көркөм чыгармачылыктын каарманына өтүп кетээри ажеп эмес эле. Кылымдар өткөн соң фольклордук каарман Клеопатранын тарыхый прототиби бар экендигине да эч ким шек кылбай калмак. Ошондой эле, Клеопатра сыяктуу Каныкей да бир кезде тарыхта жашаган инсан болгондугун сезип турабыз. Караңызчы, Каныкей Семетейге Букардан чыгып, Таласка сапар жүрсөн, жолун адегенде Кең-Ак-Чий, анан Гүл-Токой, андан ары Кокон, Сыр-дарыя, андан кийин Чыйырчык, Салар эки өзөн, бул экөөнөн соң Казы-Куртун талаасы, анан Олуя-Ата, Олуя-Атадан кийин Жоргонун бели аркылуу өтөт, деп түшүндүрүп жатат. Каныкей ушул жолду өзү басып өткөн. Бул географиялык маршрут өзүнүн Каныкей айткан топонимиясы менен бүгүн да жашап турат. Эскерте кете турган нерсе, фантазиядан жаралган жомок (сказка) жанрынын поэтикасы үчүн мындай конкреттүү адресат мүнөздүү эмес. «Семетейдеги» ушул маршрутун өзүнөн эле тарыхта жашап өткөн адамдын таманынын издери бүлбүлдөп көрүнүп турбайбы. Бир кездеги жазуу-сызуусун жоготкон көчмөн цивилизациянын шартында, тарыхый инсан Каныкейдин даңазасы жүрүп, жүрүп элдик оозеки фольклорго өтүп, көркөм ыр түрүндө жашап калган эмес деп ким айта алат. Орто кылымдардагы кайсы бир мезгилде жашаган тарыхый «пенде Манастан «Манас» эпосу жаралган, Манастан «Манас» өсүп чыккан,» деп Бектур Исаков олуттуу айткандай, тарыхта жашап өткөн пенде Каныкейден Каныкей жөнүндөгү эпикалык көркөм баян өсүп чыккан дегибиз келет. «Манас» эпосунун негизи – миф» эмес, калктын улуу тарыхы. Бекеринен залкар тарыхчы-окумуштуу Александр Натанович Бернштам «Манас» эпосу көркөм чыгармачылыктын туу чокусу, эстелиги катары гана саналбастан, ошондой эле, ал кыргыз урууларынын көз карандысыздык үчүн күрөшүн баяндаган кайталангыс тарыхый повесть да болуп эсептелет» деп бекеринен жазган эмес.

Мына ошентип, учарга канат, конорго куйрук болот деген Семетей бала, Каныкей, Бакай, Чыйырды үмүттөнгөндөй, таята-

таякесинин таптоосу, тарбиясы астында ойротто жок берен болуп, алоолоп турган өрт болуп чыгат. Жети жашынан мылтык атып, жаа тартканга үйрөнгөн, он эки жашка келгенде ит агытып, куш салган, жоонун жолун кайгуулдаган, урунарга ТОО, урушарга жоо таппаган эр болот. «Манастай болгон чунактын, караанына жалынып», Каныкей буга жетине албайт.

Күндөрдүн биринде «Гүл-Токой» деген жерден Семетей кокусунан көмүрчү Сары Тазга жолугуп, андан жери Талас, атасы Манас, эли кыргыз, энеси Каныкей экенин күтүүсүздөн угуп, жан дүйнөсү аңтар-теңтер болот да, Букарга кайтып келип, тегин жашырып айтпаган таята-таякесине катуу таарынып, күндөп-түндөп наар албай, бүк түшүп жатып калат. Акыры чындык ачыкка чыгып, Каныкей уулуна бүт болгон тарыхтын баарын айтып, Манастын, кыргыздын ким экендигин саймедиреп, узак аңгеме куруп («Семетей» эпосундагы «Каныкейдин жомогун» караңыз), Семетейге өзүнүн элин-жерин, ата-бабаларын - тарыхый тамырын таанытат.

Мына ушинтип, Каныкейдин букарда жашаган 12 жылдык улуу мезгили аяктайт. Чынында эле, УЛУУ МЕЗГИЛ деп аталууга акылуу жылдар... Анткени бул жылдар жөнөкөй гана баш калкалоо үчүн эмес, улуу максат үчүн, кыргыз мамлекетин кайра жаратуу үчүн келечектеги баатырды аман-эсен чоңойтуунун, өстүрүүнүн, даярдоонун улуу жылдары эле. Мына ошон үчүн Каныкейдин Букарда жашаган мезгилин улуу мүдөө үчүн улуу жашоо, улуу күтүү, улуу сабыр жана улуу сагыныч десек жарашат.

§6. Манас курган кыргыздын эгемендүү мамлекетинин, анын ордосунун кайра калыбына келтирилиши – Каныкейдин, Бакайдын, Семетейдин патриоттук улуу эрдиги

Акыры «айланайын элимден, адашып калган мен экем», «аман бол Букар эми» деп, Семетей өскөн жери менен коштошуп, туулган мекени Ала-Тоого аттанат. Таятасы Темиркан буркурап боздоп, бүт Букар эли чуркурап, Семетейди, Каныкейди, Чыйырдыны узатат.

Касиеттүү Таласка карчыга куштай кайра айланып келип конуп, Каныкейдин «өчкөн оту кайра жанып, өлгөн жаны кайра тирилет». Манастын өлөр алдындагы «атаң Темирканга барганда, мойнуна тумар тага көр, чунагың Семетейди бага көр, жашы он экиге

келгенде, ичинен ок өтпөс тонду кийгизгин, ошондо эне-ата жайын билгизгин, колуна мылтык бергизгин, кайра Талас көргөзгүн» деген керээзи мына ушинтип, Каныкей тарабынан чыдамкайлык, өжөрлүк жана каармандык менен аткарылат.

Чоң атам деп издеп келген небересине уу сунган Жакып, жаңы көчүп келген Каныкейдин конушуна бетпактык менен экинчи жолу чабуул койгон, эсирген Көбөш кан («Алты арам абийирди билбейт семирсе» деп Манас өлөрүндө көрөгөчтүк менен айткан экен.) Семетейдин күчүнө туруштук бере албай, салгылашта жеңилет. «Абыке-Көбөш алты арамдын» бийлиги кулап, калайык-калк өздөн чыккан жаттын кулчулугунан бошотулат. Чыккынчылар, журт бузарлар эл тарабынан жазаланат. Бул процесске Бакай активдүү катышат.

Мына ошентип, Каныкейдин стратегиясы менен Манастын ордосу кайрадан калыбына келтирилип, эгемендүү кыргыз мамлекетинин устуну кайрадан тургузулуп, айкөлдүн туусу Таласта кайрадан желбирейт. Каныкей менен Бакай көздөгөн мүдөөлөрүн ишке ашырышып, «оңдоду кудай ишимди, келтирди кудай түшүмдү» дешип, улуу жеңишти тойлошуп, чечекейлери чеч болуп турат.

Атасы айкөл манасча, энеси Каныкейче улуттун стратегиясын ойлонгон Семетей **«кыргыз минтип чырдашса, араң турган Коңурбай, олжо кылып кетпейби, бириндебей бек болуп, беттешкен жоону кектейли»**деп, тышкы жоонун алдында бир муштумдай болуп биригүүгө эл-журтун чакырып, акыл бийиктигинен бүркүтчө шаңшып турса, Бакай карыя Семетейди колдоп, **«Серпишкенге бой бербес, сепил болуп калгыла»** деп, калкты бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарууга үндөп, көсөм акылы менен көңкү журтка жол көрсөтөт. Айкөлдүн туягы-эр Семетейди арка-бел тутуп, санаасы тынган ак калпак журт Манастын кайрадан көкөлөп көтөрүлгөн туусу астында, өзүнүн жаңыча тирлигин баштайт.

Буга чейинки изилдөөлөрдө өмүрлүк жары айкөл Манастын керээзин аткаруу үчүн тикесинен тик туруп, Букардан Семетейди аман-эсен чоңойтуп келип, уулунун күчү жана Бакайдын көмөгү менен кыйраган Манас ордосунун, манас мамлекетинин дубалын кайра тургузган Каныкейдин улуу патриоттук эрдиги анчейин сөз кылынбай келгендигин белгилегибиз келет. Биз бул эмгегибизде көөдөнүнөн күйүттүн көк түтүнүн буркурагып жүрүп, акыры кыргызга жаркыраган жакшылыкты алып келген Каныкей энебиздин бул даңазалуу эрдигин ачып берүүгө аракет кылдык. Бул каарман

мээнет, граждандык улуу жүрүм-турум жана рухий баатырдык эпосто Каныкейдин образын чоң масштабга көтөрүп, анын идеялык-философиялык арымын кеңейтип, өлбөс-өчпөс классиканын даражасына калдайтып калкытып чыгарган түйүндүү окуялардын бири.

Каныкейдин кыйын кезеңдүү татаал тагдырына жана «тар жол, тайгак кечүүдөгү» кайратман күрөшүнө күбө болуп туруп, тарыхтын булуң-буйткалуу, бурганактуу жолдорунда, башка күн түшүп, өлөйүн десең жан татуу, кирейин десең жер катуу болуп турган мезгилдерде, дал ушул Каныкейдей каарман уул-кыздар кыргыздын чырагына май тамызып, кайра күйгүзүп, өйдөтө өбөк, ылдыйда жөлөк, конорго куйрук, учарга канат болуп, капилеттен сөз таап, караңгыда көз таап, улутту сактап келгендигине дагы бир жолу ынанып, элдин келечеги үчүн арыбас мээнетти, нечендеген драмаларды жана трагедияларды (Каныкейдин Канчоронун чыккынчылыгынан кийин Семетейден ажырап, кайрадан тозокко кабылып, торпок кайтарып калганын, Манастын арбагын эш тутуп, небереси Сейтектен үмүтүн үзбөй саргайганын эстейли.) баштан кечирген Каныкейдей кечээки чоң энелерибизге кийинки урпактар милдеттүү экенибизди сезбей - туйбай коё албайбыз.

Сөз соңунда айтып өтөрүбүз, Каныкейдин образын талдап жатып, анын көркөмдүк-поэтикалык тарабына учкай да болсо, бир эки ооз сөз арнабай өтүүгө болбос. Албетте, бул чоң маселе болуп эсептелет. Буга атайы өзүнчө бир изилдөө багышталууга тийиш. Биз азырынча, мына муну гана белгилемекчибиз. Каныкейдин образы чоң чеберчилик менен шөкөттөлгөн. Анын образынын ачылышында эпосто Манасчынын ташка тамга баскандай таамай мүнөздөөлөрү, монолог, ички монолог, диалог, эпитеттер жана таасын салыштыруулар, метафора, каармандын кыймыл-аракетин, тигил же бул кырдаалдагы жүрүм-турумун, иштеген ишин, тигил же бул окуяга жасаган мамилесин, эмоционалдык реакциясын көрсөтүү, адабий апыртуу, эпикалык фантазия жана идеалдаштыруу, ассонанс, рефрен, аллитерация, фразеологизмдер, учкул сөздөр ж.б. толгон-токой көркөм ыкма-амалдар, каражат-куралдар активдүү кыймылга келген. Мына ушундай ыкма-каражаттардын көркөмдүк күчүнөн улам образдын эмоционалдык-эстетикалык таасири артып, анын поэтикалык кооздугу ажарланып, көркүнө чыгып отурат.

Корутунду

Акыркы корутундуга келели. «Манас» эпопеясындагы Каныкей-кыргыз аялзатынын асыл сапаттарын, улуттук мүнөзүн алып жүргөн, гуманисттик маңызы терең образ. “Каныкейге таандык меймандостук, кең пейилдик, боорукердик, алыс жакынды тең саноо кыргыз элиндеги мурдатан жогору бааланган сапаттардан. Эпосту ар бир аял эмес, эркектер үчүн да Каныкейдин иштеген иши, акылмандык, жөн билгичтик, сарамжалдуулук ж.б. сыяктуу мыкты сапаттары- чыныгы идеалдын үлгүсү” (Самар Мусаев- көрсөтүлгөн диссертациясынан).

Каныкейдин образы төмөнкүдөй руханий, адепттик-ыймандык жана патриоттук дөөлөттөрдү насыяттандыгы менен баалуу жана кымбат.

Биринчи. Эң оболу, белгилей турган нерсе, Каныкей биринчи иретте, энелик улуу сезими жана мээрими менен бийик (ымыркай Семетейин “алты аркар жылдыз батканча, алты айланып эмизип”, бооруна басып, балапандай бакканын , Букарда Семетейди туяктууга тептирбей, тумшуктууга чокутпай, жалгзын чарк көпөлөк айланып, чоңойтконун эске түшүрөлү). Баласын өзүнүн биологиялык уландысы, Манастын тукум улоочусу катары гана эмес, Семетейди Ата Журтунун жүгүн аркалай турган элдин уулу катары өстүрүп, улуу максаттар үчүн тарбиялагандыгы Каныкейди эне катары дагы да бийикке көкөлөтүп турат. Анын баласына болгон энелик сүйүүсү эл-жерине, Манастын ата-журтуна болгон сүйүүсү менен жуурулушуп кеткен. Чыныгы эненин баркы-үйдүн гана куту эмес, эл-жердин да куту боло билгендигинде. Ошон үчүн Манастын жары “калк энеси Каныкей” деген ардак наамга арзып отурат.

Экинчи. Аял-эркек учууга эки канаттай. “Эрди-катын бир үйдүн айы менен күнү” деген учкул кеп жашайт. Эри менен аялы бир куштун канатындай, бир үйдүн айы менен күнү болуш үчүн, ал экөөнүн ортосунда гармония өкүм сүрүп туруш керек. Ал эми ошол гармонияны жарата турган бир сыйкырдуу нерсе бар. Ал –аруу махабат. Манас менен Каныкейдин жуурулушкан биримдигин түбүнөн мүрөк болуп азыктандырып турган нерсе, экөөнүн бири-бирине болгон ысык сүйүүсү, улуу махабаты.Зайыбы күйөөсүн кандай берилип сүйсө, күйөөсү да жубайын дал ошондой сүйгөндө гана аялзатынын махабаты толук кандуу боло алат. Каныкей менен Манастын сүйүүсү бири-бирин байыткан, бири-бирине канат

бүтүрүп турган сүйүү. Каныкей Манасты “ободо чолпон жылдызым”, “айкөлүм” десе, Манас “жан курдашым Каныкей-согуп турган жүрөгүм”, дейт. «Каныкей менен Манастын ортосундагы мамиле бири бирин чын ыклас менен кадиксиз сүйгөн жарлардын мамилеси» (академик Болот Юнусалиев). Булардын үй-бүлөсүндө эки жубай бири-бирине ыйык, бири-бирине Кудай.

Чынында эле, Манас менен Каныкейдин жумуртканын агы менен сарысындай айкалышып тургандыгы, дагы айталы, бул ар дайым алоосу өчпөй, жалындап күйүп турган махабаттын күчү. Аял жана эркек качан бактылуу болот? Түпкүрдөн булак болуп оргуган, от болуп жалбырттап күйгөн, ич жактан түгөнгүс дем, шык, тоодой кубат тартуулап турган сүйүүгө ээ болушканда гана. Каныкей ушундай сүйүүнүн ээси. Мындан улам бизге төмөнкүдөй сабак тартууланып турат. Аялзаты Каныкей сыяктуу өзүнүн чыныгы сүйүүсүн тапканда гана, өзүнүн аруу махабатына Каныкейдей бүт жан дүйнөсү менен берилип, сүйгөнүнө акыр аягына чейин ак бойдон калганда гана үй-бүлөлүк бактысын таба алат. Эгерде сүйүү агынан жарылган ак кызмат, акылмандык, адамдык асыл сапаттар менен жуурулушса, андай махабат түбү түптүү жана түбөлүктүү болот.

Үчүнчү. Эгерде адам жашаган коомунда жалаң өзүнүн жеке кызыкчылыктарынын жана жеке мүдөөлөрүнүн, индивидуалисттик умтулуштарынын алкагы менен гана чектелсе, ал толук кандуу адам боло албайт. Бу дүйнөдө кишинин кымбат жана ыйык самаган жогорку коомдук идеясы, идеалы болуш керек. Даанышмандар жетектөөчү жогорку идеясыз коом да, жеке адам да жашай албайт деп бекер айткан эмес. “Асты бир киши жарыбайт, сыйынары болбосо” (Нурмолдо). «Манас» эпосу бизге, эгерде, туу туткан тумары, ыйык санаган табериги, карманган адеп-ахлак маягы жок болсо, кишинин жүргөн бир социалдык макулукка айланып, жер менен жер болуп, боортоктоп сойлоп калаарын (Абыке, Көбөш, Көзкаман, Канчорож.б.) ырастап берип отурат. «Манастагы» Каныкейдин ич жактан бекем, руханий жактан бийик болгон себеби, анын ич жактан туруктуу тутунган, ишенген моралдык абсолюттары, айланып турган адеп-ахлак «ат мамысы», тегеренип турган уюлу, ыйык санаган «Каабасы» - жетектөөчү жогорку идеясы, идеалы бар. Ал ыйык абсолюттар, «Каабалар»- Эне, Ата, Ата-Журт, мекен эриндиги, бир боор калктын кызыкчылыгы, журттун ар намысы, мекен алдындагы атуулдук парз, абийир, адамгерчилик, эл биримдиги. Каныкей адам болуп жашоонун

жолун дал ушундай жогорку дөөлөттөр менен өз өмүрүн, жүрүм-турумун тыгыз байланыштырып жашоодон көрөт. Бул чон түшүнүктөрсүз өзүн элестете албайт, адамдын деп сезе албайт. Каныкей корпоративдик, коллективисттик моралга тарбияланган инсандын жогорку тибин. Кыскасын айтканда, Каныкейдин инсандык бийиктиги – Манас баатыр менен кошо калк тагдырын тең бөлүшкөндүгүндө, өзүнүн сүйгөнү менен кошо ак калпак калктын түйшүгүн, кайгы-мунун, азап-тозогун тең көтөргөндүгүндө, журт менен жуурулушуп тургандыгында.

Төртүнчү. Каныкей ансыз да, тыш келбети келишкен сулуу аялзаты. Бирок биз үчүн анын ички руханий сулуулугу кымбат. Каныкейдин ички сулуулугу-анын эмгекчилдигинде, мээнеткечтигинде, дубанда жок узчулук өнөрүндө (“Түн ичинде уйку албай, күндүзүндө тынч албай” Манас, Кошой, кырк чоро, аскерлер үчүн көрсө көз тойбогон, чапса кылыч кеспеген, сайса найза тешпеген керемет аскердик жарак-жабдыктарды, кийимдерди жасаганы, гүлазык камдаганы ж.б.) Анын ички сулуулугу- айлана-тегерегиндегилерге жасаган адамгерчиликтүү, калыс, сылык-сыпаа жана кылдат мамилесинде (Бир эле 80ден ашкан кайненеси Чыйырдыны өзү менен алыскы Букарга кошо ала кетип, ал жакта байбичени “карап койсом кардым ток, көрүп койсом көөнүм ток,” деп он эки жыл бою багып, кайра Таласка алып келгенин эске түшүрөлү).

Бешиңчи. “Адамды сөзүнөн эмес, ишинен тааны” дейт кыргыз макалы. Кишинин сүйлөгөн сөзү, берген убадасы, шерти, анты кургак сөз, куру чечендик бойдон калса, сөзү иши менен бекемделбесе, анда мындай оозу менен орок оргон пендени жоопкерчиликтиң, уят-абийирдин, ыймандын адамы деп айтууга болбойт. Сөз менен иштин биримдиги кечээки ата-бабаларыбыздын моралында адамды баалоонун негизги чен-өлчөмү болуп келген, бүгүнкү күндүн этикасында да, бул нерсе инсандын адеп-ахлактуулугунун башкы критерийлеринин бири. Калк энеси-Каныкей өзүнүн моралдык жүрүм-турумунда, эң оболу сөз менен иштин биримдигин алып жүргөн, айткан кеби менен кылган иши бир жерден чыккан, сөзүн эзели эки кылбаган жоопкерчилиги бийик каарман (Букардан он эки жылдан кийин Таласка кайтып келүү жөнүндөгү сөзүнүн өтөсүнө өжөрлөнө чыкканы, Манастын керээзин аткаруу үчүн кара башын сайып, тикесинен тик турганы ж.б.). Бүгүнкү күндө адамдардын адеп ахлагында сөз менен иштин

ажырымдыгы күчөп, жоопкерчилик деген нерсе дефицит болуп турганда, айтканын айткандай, дегенин дегендей аткарган, сөзү менен иши айкалышып турган Каныкейдин аруу моралы-маңдайыбызда жаркырап күйгөн маяк сыяктуу.

Алтынчы. Каныкейди улуу кылып турган нерсе – анын даанышмандыгы, Манас айткандай, “алты жылдык зыянды алдын ала билип тургандыгы”, арканды узун таштап, кенен ойлонуп, эл-журттун тагдыры жөнүндө акыл чуркатып, Манастын акылчысы, кеңешчиси боло билген көсөмдүгү.

Жетинчи. Каныкейдин атуулдук- граждандык бийиктиги- анын эл-жерин жанындай сүйгөндүгүндө, мекенчилдигинде, патриоттуулугунда (Каныкейдин Букарга качып жатып, кыргыз эл – жери менен коштошконун эстеңиз. Семетейди аман-эсен чоңойтуп, Букардан кайтып келип, Манастын кыйраган ордосун кайра тургузушу, эгемендүү кыргыз мамлекетинин туусун кайрадан желбиретиши ж.б.)

Сегизинчи. Каныкейдин адеп-ахлагынын дагы бир өзгөчөлүгү- жекече инсандык ар-намыс, өздүк кадыр-барк сезиминин жогорулугу (чувство собственного достоинства). “Ар намыстуу адам ачка болуп турган күндө да, бирөөлөргө жалдырап, эки колун сунуп , нан сурабайт. Ал эч убакта өзүн өзү басынтпайт. Ар намыстуу адам материалдык пайда жана финансылык бакыбатчылык үчүн да, эч убакта бирөөлөр үчүн кул болуп бербейт. Мындай өздүк кадыр-барк сезими жогору адам үчүн бирөөлөрдүн “ алтын торуна” караганда, биринчи иретте, өзүнүн эркиндиги, өз алдынчалыгы жана кишилик ар намысы артык” (Е.В.Аболина). Каныкей башына кылыч кармап турса да, өзүнүн адамдык беделин төмөн түшүрбөйт, өзүнө ыңгайлуулук, комфорт издеп бирөөлөргө көшөкөрлөнбөйт, жанына тынч жайлуу жерди көздөп, бирөөлөрдүн жылуу колтугуна кирүүгө умтулбайт. Кандай гана кыйынчылык, коркунуч болбосун көрпөндөчүлүктөн (бытовизмден) бийик туруп, аброюн, абийирин бирөөлөргө тепсетпей, инсандык ар- намысын коргоп чыгат (Каныкейдин “ Абыке- Көбөш алты арам” менен болгон кандуу кагылышы).

Кыскасын айтканда, Каныкей жамандыкка, адилетсиздикке, жерде боортоктоп сойлогон рухий бечелдикке каршы козголоңчул багынбас духка эгедер жана жеңип чыгуунун философиясын көтөрүп жүргөн каарман. Улуу ойлорду жана улуу моралдык дөөлөттөрдү аркалаган Каныкейдин образынан улам Кыргыз Республикасынын эл мугалими Бектур Исаковдун: «Манас» - Улуу Нарк, Улуу

Педагогика, Улуу Эрдик, Улуу Сулуулук, Улуу Ыйман-Ызаат, Улуу Сүйүү, Улуу Намыс. «Манас» - Улуу Жол, Улуу Мектеп, Улуу Сыймык, Улуу Ыр, Улуу Толгоо жана Улуу Санаа» - деген терең, даанышман сөзүнүн чындыгына ынанбай коё албайбыз. Ырасында эле, Каныкейдин образы улуттук, ошону менен бирге жалпы адамзаттык маанидеги универсалдык улуу рухий-адепттик кенчтердин алып жүрүүчүсү экенин биз жогоруда көрдүк. Каныкейдин образы ушундай касиети менен «Манас» эпосунун идеялык деңгээлин бийикке көтөрүп, анын дүйнөлүк классиканын даражасына чыгарып турган жаркын өбөлгөлөрдүн бири.

Кайсы бир Европалык акылмандын «Чоң аталардын жана чоң энелердин моралы күнүмдүккө эмес, түбөлүктүүлүккө багытталган», деген терең оюнунун ырастыгын Каныкей энебиздин адеп-ахлагы далилдеп турат. Мына ушундай көөнөрбөс моралдык дөөлөттөрдү көтөрүп жүргөндүгү үчүн «**Кең койноктун тазасы, зайыпзаттын паашасы**» Каныкейдин образы бүгүнкү

проблемасын сандалоо.

3. Каныкейдин образына «Кыргыз адабияты», «Манасануу»

боюнча окуу китептери, окуу куралдарынан келип чыккан берүүлөрү.

4. Каныкейдин образын жогорку окуу жайларындагы, колледждердеги, атайын орто окуу жайларындагы «Манас» боюнча экзамендердин, зачеттордун, тесттик сынактардын суроолоруна киргизүү.

5. Эл арасында, класстарда жана аудиторияларда Каныкейдин образын, анын рух дөөлөттөрүн талдаган, чечмелеген лекцияларды практикалоо, уюштуруу.

6. Каныкейдин «Манас» эпосундагы атуулдук-патриоттук көп кырдуу улуу ишмердигин мектептердеги класстык тарбия сааттарынын тематикасына киргизүү жана терең үйрөтүү.

7. Каныкейдин образы боюнча дилбаяндарды, эсселерди жазуу, тегерек үстөлдөрдү, образды бүгүнкү күндүн проблемаларына байланыштырып тапкучу, дискуссияларды өткөрүү, мыкты дилбаяндардын мелдешин уюштуруу.

8. «Манас» эпосундагы Каныкейдин образы боюнча викториналарды, конкурстарды өткөрүү.

10. «Манас» эпосундагы Каныкейдин образына байланышкан сюжеттик окуялар боюнча манас айтуу.

11. Каныкейге байланышка сюжеттик окуяларда, класстарды, ийримдерде, инценировкалоо, сахналаштыруу.

12. Каныкейдин ысымына байланышкан тарыхый-географиялык жерлерге саякат жасоо.

13. «Манас» эпосундагы Каныкейге берилген мүнөздөмөлөрдү жатка билүү.

14. Республиканын бардык китепканаларын, анын ичинде үй-бүлө китепканаларын Каныкей жөнүндөгү материалдар, китептер менен жабдуу.

15. Каныкейдин каарман күрөшү, эрдиктери жөнүндө мультфильмдерди тартып, балдарга көргөзүү.

16. Каныкей тууралуу көркөм фильм тартуу.

17. Каныкейдин художниктер тарткан көркөм сүрөттөрүн репродукциялап, көп нуска менен чыгарып, мектептерге таратуу, мекемелерге илүү.

18. Мектептерде Каныкей кыздар уюмдарын түзүү жана калк энеси Каныкейдин өрнөктөрүн үлгү катары насыяттоо.

Мына ушундай такай жүргүзүлүүчү таалим-тарбия ишмердиктери, методдор, түркүн жолдор, иш - чаралар менен биз Каныкейдин руханиятын калайык-калкка, өсүп келе жаткан муундарга, кыздарыбызга жеткире алабыз. Замандаштарыбыз, педагогдор, тарбиячылар бул иш-чараларды өздөрүнүн чыгармачылык сунуштары менен дагы толуктайт деген ойдобуз.

Жан дүйнөсү Каныкейдин руханияты менен нурданган окуучуларды, студенттерди, кыздарды тарбиялап өстүрүү таалим - тарбиябыздын максаты болуп калууга тийиш.

МАЗМУНУ

Кыскача кириш сөз.....	5
Биринчи бөлүм: “Кең көйнөктүн тазасы, зайыпзаттын пашаасы”.....	7
1.Каныкей менен Манастын алгачкы арзуулары.....	7
2. Каныкейдин Манастын тагдырында ойногон ролу же узчулук өнөрдүн генийи.....	14
3.Каныкейдин аялдык, энелик жүрөгү-согушка каршы же Чоң Казат трагедиясы.....	26
4.Каныкейдин Манастан айрылышы же жубайлык жана адамдык милдетти өтөөнүн жогорку өрнөгү.....	30
Экинчи бөлүм: Каныкейдин Манастын кыйраган ордосун калыбына келтириши жана кыргыздын эгемендүү мамлекетинин ар-намысын сактап калуудагы энелик каарман эрдиги.....	36
1.Манастын ордосунун кыйрашы, куугунтуктагы Каныкей же «шумкар» менен «жыландын» ортосундагы кандуу кагылыш.....	36
2. Каныкейдин Ала-Тоо менен коштошуусу жана Ата Журт жөнүндөгү улуу САНАА же Семетей – кыргыз элинин үмүтү.....	40
3.Сексендеги Чыйырды эненин бороонду беттеп чыгышы же Бакайдын көз жашынын сыры.....	44
4.Каныкей менен Бакайдын Букарга бараткан жолдогу УЛУУ ЖОЛУГУШУУСУ же кайтып келүүнүн жана күтүүнүн философиясы.....	47
5.Каныкейдин Букардагы жылдары, падыша Темиркандын айкөлдүгү, эркин өскөн Семетей же Каныкей кыргыздын кызыбы же тажиктинби?.....	52
6.Манас курган кыргыздын эгемендүү мамлекетинин, анын ордосунун кайра калыбына келтирилиши – Каныкейдин, Бакайдын, Семетейдин патриоттук улуу эрдиги.....	59
Корутунду.....	68
Методикалык бөлүк.....	73

Байгазиев Советбек

**АЯЛЗАТТЫН ТУНУГУ, АК ЖООЛУКТУН
УЛУГУ КАНЫКЕЙ-АЛА-ТООЛУК КЫЗДАРДЫН РУХАНИЙ –
АДЕПТИК МАЯГЫ**

Басууга 11.01.2016 кол коюлду
Форматы 60x84 1/16, Көлөмү 3,5 б.т.
Нускасы 500 экз.
«AS Print» басмаканасында басылды
Кыргыз Республикасы, Бишкек ш.